

Николай Гогол

Портрет

Част I

Никъде не се спираха толкова хора, колкото пред дюкяна за картини в Щчукинския безистен. Тоя дюкян бенаистина най-разнородна сбирка от чудновати работи: повечето от картините бяха рисувани с маслени бои, покрити с тъмнозелен лак, в тъмножълти варакосани рамки. Зима с бели дървета, съвсем червена привечер, прилична на зарево от пожар, фламандски селянин с лула и със счупена ръка, който прилича повече на пуяк с маншети, отколкото на човек – такива бяха техните обикновени сюжети. Към това трябва да се прибавят и няколко гравирани рисунки: портрет на Хозрев-Мирза с овчи калпак, портрети на някакви генерали с тригълни шапки и с криви носове. Освен това на вратата на подобен дюкян обикновено висят на връзки различни панаирски произведения, отпечатани на големи листа, които свидетелстват за самородната дарба на руския човек. Едно от тях изобразяваше царкинята Миликтриса Кирбитевна, друго – град Йерусалим, върху къщичките и черквите червената боя безцеремонно се бе разходила и заляла една част от земята, и двама руски селяни с ръкавици, които се молеха. Обикновено за тия произведения няма много купувачи, но затова пък зрители – цял куп. Някой пианица-лакей сигурно зяпа пред тях, понесъл от трактира съдове с обяд за господаря си, който несъмнено ще сърба не твърде гореща супа. Пред тях също така е застанал сигурно облечен в шинел войник, тоя кавалер на вехтошарския пазар, който продава две джобни ножчета, и някоя търговка охтенка, носеща кутия, пълна с обуца. Всеки се възхищава по свой начин: обикновено селяните сочат с пръсти, кавалерите разглеждат сериозно; лакеите хлапета и хлапетата чираци се смеят и се дразнят един друг с нарисуваните карикатури; старите лакеи в мъхнати шинели гледат само защото им се иска някъде да позяпат; а търговките, млади руски селянки, бързат по инстинкт, за да чуят какво си бърбори народът и да видят в какво се е загледал. В това време пред дюкяна неволно спря минаващият млад художник Чартков. Старият му шинел и неконтешкото му облекло показваха, че е човек, самоотвержено предан на своя труд и нямаше време да се грижи за облеклото си, в което винаги се крие тайнствена привлекателност за младите хора. Той спря пред дюкяна и най-напред се засмя вътрешно пред тия безобразни картини. Накрай бе обзет от неволна размисъл. Започна да разсъждава за кого ли са потребни тия произведения. Че руските хора са се загледали в

Русланите Лазаревичи, в „Изпоял и изпопил“, във „Фома и Ерема“, това не му се струваше чудно: изрисуваните неща бяха твърде достъпни и разбираеми за народа, но де са купувачите за тия пъстри, мръсни, маслени цапаници? Кому са потребни тия фламандски селяни, тия червени и сини пейзажи, в които имаше някаква претенция за малко по-високо стъпало на изкуството, но в което се бе проявило неговото пълно и дълбоко унижение? Изглеждаше, че това съвсем не бяха произведения на дете самоук. Защото при цялата безчувствена карикатурност на работата в нея би бликвал някакъв остър порив. Ала тук личеше просто тъпоумие, безсилна, хилава бездарност, която произволно се е наредила между изкуствата, когато мястото ѝ е между низките занаяти, бездарност, която обаче беше вярна на своето призвание и бе вмъкнала в самото изкуство своя занаят. Същите бои, същият начин, същата свикнала опитна ръка, принадлежаща по-скоро на грубо направен автомат, отколкото на човек! Той дълго стоя пред тия мръсни картини и накрая вече съвсем не мислеше за тях, а през това време стопанинът на дюкяна, едно сиво човече в мъхнат шинел с брада, небръсната от неделя, отдавна вече му приказваше, пазареше се и уговаряше цената, без да бе разбрал какво му харесва и какво му е потребно.

– Ей тия селянци и пейзажчето ще ви дам за една бяла банкнотка. Я, каква живопис! Просто бодете очите ти; току-що ги получих от разпродажбата; лакът още не е изсъхнал. Или, ето на, зима, вземете зимата! Петнайсет рубли! Само рамката колко струва. Я, каква е зимата! – и търговецът чукна лекичко с пръст платното, за да покаже навярно колко много струва зимата. – Ще заповядате ли да ги вържем заедно и да ви ги изпратим? Къде благоволявате да живеете? Хей, момче, я подай връвчицата.

– Чакай, братко, недей бърза толкова – рече опомнилият се художник, като видя, че чевръстият търговец не на шега почна да ги връзва заедно. Стана му малко съвестно да не вземе нещо, след като бе стоял толкова време в дюкяна, и каза:

– Я, чакай да видя дали тук няма нещо за мен – и като се наведе, почна да вдига от пода отрупаните изгъркани, опрашени, стари цапаници, които, както личеше, не бяха никак зачитани.

Тук имаше едновременни фамилни портрети, чиито потомци може би нямаше никога да се открият, съвсем неизвестни изображения с пробити платна, рамки с изгъркана позлата, с една дума, всевъзможни непотребни неща. Но художникът почна да ги разглежда, като си мислеше: „Може пък и нещо да се намери.“ Неведнъж той бе слушал да се

разказва, че понякога сред всевъзможните вехтори на най-обикновените продавачи можеха да се намерят картини от велики майстори... Когато стопанинът видя къде се бе пхнал художникът, изостави своята припряност, зае обикновеното си положение и необходимата важност и отново се намести до вратата, като канеше минавачите и им сочеше с една ръка дюкяна...

– Елате, любезни, ето ви картини! Влезте, влезте, получени от разпродажбата.

Той вика предостатъчно и почти съвсем безплодно, приказва донаситата с вехтошаря, изправен насреща до вратата на своя дюкян, и най-сетне, като си спомни, че в неговия дюкян има купувач, обърна гръб към хората и тръгна навътре.

– Какво, драги, избрахте ли нещо?

Но художникът от известно време вече се бе изправил неподвижно пред един портрет в голяма, някога великолепна рамка, по която сега само тук-там личаха следи от позлата. Портрет на старец с лице в бронзов цвят, скулесто и болнаво; чертите на лицето бяха сякаш изрисувани в миг на спазъм и от тях лъхаше нещо, което беше чуждо на Севера. В тях бе отпечатано огнено пладнe. Човекът беше облечен в широк азиатски костюм. Колкото и повреден и напрашен да беше портретът, когато успя да изчисти праха от лицето, той видя следи от работата на голям художник. Изглеждаше, че портретът не е довършен, но силата на четката беше поразителна. Особено необикновени бяха очите му: сякаш художникът бе вложил в тях всичката сила на четката си и всичкото си усърдно старание. Те просто гледаха, гледаха дори от самия портрет, сякаш разкъсваха хармонията му със своята необикновена живост. Когато той отнесе портрета до вратата, очите още по-силно прогледнаха. Същото впечатление направиха те и на хората. Една жена, изправена зад него, извика: „Гледа, гледа“ – и се дръпна назад. Той усети някакво неприятно, необяснимо за самия него чувство и сложи портрета на земята.

– Хайде, вземете портрета! – рече стопанинът.

– Колко? – каза художникът.

– Ех, какво ще се пазарим за него? Дайте три четвърти рубли!

– Не.

– Е, какво давате?

– Двайсет копейки – рече художникът, като се готвеше да си върви.

– Ех, пък каква цена дадохте! Ами че за двайсет копейки не можеш купи дори рамката. Вие утре ли смятате да го купите? Върнете се, върнете се, господине! Дайте поне още десет копейки. Вземете го, вземете

го, дайте двайсет копейки. Истина, давам го само за сефте, само защото сте пръв купувач – и той направи жест с ръката си, сякаш искаше да каже: „Хайде, нека върви, отиде картината!“

Ето как съвсем неочаквано Чартков купи тоя стар портрет и в същото време помисли: защо го купих? Защо ми е? Но нямаше какво да прави. Той извади от джоба си двайсет копейки, даде ги на стопанина, взе портрета под мишница и го помъкна със себе си. Из пътя си спомни, че двайсетте копейки, които бе дал, бяха последните му пари. Изведнъж, мислите му се помрачиха: обхвана го мигом раздражение и равнодушна празнота. „Дявол да го вземе! Мръсен свят!“ – каза той с чувството на руснак, чиито работи вървят зле. И почти машинално тръгна с бързи крачки, изпълнен с безчувственост към всичко. Върху половината небе още стоеше червеният блясък на залеза; къщята, обърнати нататък, бяха едва-едва озарени от неговата топла светлина, а студеното синкаво сияние на месеца вече се засилваше. Полупрозрачни леки сенки падаха като опашки на земята, отхвърлени от къщята и от нозете на пешеходците. Художникът почна постепенно да се заглежда в небето, озарено от някакъв прозрачен тънък, съмнителен блясък и почти едновременно от устата му изхвъркнаха думите: „Какъв лек тон!“ И думите: „Отегчително, дявол да го вземе.“ И като натъкмяваше портрета, който непрестанно се изплъзваше изпод мишницата му, ускоряваше крачките си. Уморен и цял в пот, той се домъкна до жилището си – на петнайсетата линия от Василевския остров. С усилие и запъхтян се изкачи по стълбата, заляна с помия и украсена от следите на котки и кучета. Никой не отговори на почукването му по вратата: прислужникът не беше вкъщи. Той се облегна на прозореца и се приготви да чака търпеливо, докато найсетне зад него се чува стъпките на един момък в синя рубашка, който беше едновременно негов прислужник, модел, разтривач на боите му и метач на пода, който веднага пак измърсываше с ботушите си. Момъкът се казваше Никита и когато господарят му не беше в къщи, през цялото време стоеше на портата. Никита дълго се мъчи да пъкне ключа в дупката на бравата, която съвсем не се виждаше в тъмното. Най-сетне вратата се отвори. Чартков влезе във вестибула, който беше непоносимо студен, както е винаги у художниците, което впрочем те не усещат. Без да дава шинела си на Никита, той влезе облечен с него в ателието – една квадратна стая, голяма, но ниска, с прозорци, които замръзваха, и отрупана с всевъзможни художествени вехтории: парчета от гипсови ръце, рамки с обтегнати платна, почнати и изоставени ескизи и драперии, метнати по столовете. Беше много уморен, свали шинела, разсеяно сложи

между две неголеми платна донесения портрет и се тръшна на тясното диванче, за което не можеше да се каже, че е облечено с кожа, защото редицата медни гвоздейчета, които са държали някога кожата, отдавна бяха останали сами, а и кожата бе останала сама над тях, тъй че Никита пъхаше под нея нечисти чорапи, ризи и всичкото непрано бельо. Като поседя и се пообтегна, колкото беше възможно да се обтегне на това тясно диванче, той най-сетне поиска свещ.

– Свещ няма – каза Никита.

– Как няма?

– Ами че и вчера нямаше – рече Никита.

Художникът си спомни, че наистина и вчера нямаше свещ, успокои се и млъкна. Прислужникът му помогна да се съблече и той нахлузи твърде износения си халат.

– И друго още, идва хазяинът – каза Никита.

– За пари ли идва? Зная – рече художникът, като махна с ръка.

– Ама не дойде сам – каза Никита.

– А с кого?

– Не знам с кого... Някакъв пристав.

– Защо пък пристав?

– Не знам защо, казва, че не е платено за жилището.

– Е, какво ще стане?

– Не знам какво ще стане, той каза – ако не ще, казва, нека си излезе от квартирата, искаха утре пак да дойдат двамата.

– Нека дойдат – рече с тъжно равнодушие Чартков и мрачното настроение напълно го обсеби.

Младият Чартков беше художник с талант, който обещаваеше много: в минути на вдъхновение неговата четка показваше наблюдателност, съобразителност и бърз порив да се приближи повече до природата. „Внимавай, драги – неведнъж му казваше неговият професор. – Ти имаш талант, ще бъде грехота да го погубиш. Ала си нетърпелив. Щом нещо те съблазни, щом нещо ти хареса – ти си обзет от него, а другото е нищо за теб, другото никак не те интересува, ти не искаш и да го погледнеш. Внимавай да не станеш моден живописец. Твоите бои и сега вече май твърде силно крещат. Рисуният ти не е строг, а понякога е и съвсем слаб, линията – нищо особено; ти вече търсиш модни светлинни ефекти, така че още от пръв поглед да бие на очи – внимавай, че ще почнеш да рисуваш като англичанин. Пази се, висшето общество вече почва да те съблазнява; понякога виждам на шията ти контешко шалче, шапката ти е нова... Това е съблазнително, човек може да рисува модни

картини, портретчета за пари. Ала с тия неща талантът се погубва, а не се развива. Търпи. Обмисляй всяка работа, зарежи перченето – нека другите печелят такива пари. Твоето ще си остане твое.“

Професорът беше прав донякъде. Наистина на нашия художник понякога се искаше да погуляе, да се поперчи, с една дума – да покаже тук-там младостта си. Ала въпреки това можеше да се владее. От време на време, когато хванеше четката, можеше да забрави всичко и се откъсваше от рисуването, както човек се откъсва от прекрасен сън. Личеше, че вкусът му се развива. Той още не разбираше цялата дълбочина на Рафаел, но вече се увличаше от бързата и широка четка на Гуидо, спираше се пред портретите на Тициан, възхищаваше се от фламандците. Потъмнелият облик на старите картини все още му пречеше да вижда ясно, но той вече съзираше в тях нещичко, макар вътрешно да не се съгласяваше с професора си, че някогашните майстори са недостижимо високо за нас; нему се струваше дори, че деветнайсетият век ги е изпреварил значително в някои неща, че подражанието на природата става сега някак по-ярко, по-живо, по-близо; с една дума той мислеше в тоя случай така, както мисли младостта, постигнала вече нещо, и чувстваше това с гордо вътрешно съзнание. Той се дразнеше, когато виждаше как някой случайно дошъл живописец, французин или немец, понякога дори съвсем не живописец по призвание, само с един обикновен фокус, със сръчността на четката и яркостта на боите дигаше всеобщ шум и натрупваше за миг цял капитал. Той си спомняше за това не когато бе изцяло зает с работата си и забравяше и да яде, и да пие, и целия останал свят, а когато най-сетне го натискаше оскъдицата, когато нямаше с какво да си купи четки и бои, когато досадният хазяин идваше по десет пъти на ден, за да иска наема. Тогава в неговото гладно въображение изпъкваше завидната участ на богатата живописец; тогава му хрумваше дори мисълта, която често хрумва в руската глава: да зареже всичко и да се разгуляе от мъка и напук на всичко. И сега той беше почти в това състояние.

– Да! Търпи, търпи! – рече той с раздражение. – Най-после и търпението има край. Търпи! А с какви пари ще обядвам утре? Заем, разбира се, никой няма да ми даде. А ако река да занеса за продан картините и рисунките си, няма да ми дадат и двайсет копейки за всичките. Те, разбира се, са полезни, аз чувствавам това: всяка от тях е работена не току-тъй, във всяка от тях съм постигнал нещо. Но каква полза от това? Етюди, опити – и ще бъде все така, етюди, опити, и няма да има край. Пък и кой ще купи, като не ме познава по име, и кому са нужни антики, или моята недовършена любов на Психея, или перспективата на моята

стая, или портрета на моя Никита, макар че той наистина е по-хубав от портретите на някакъв моден живописец? Наистина защо е така? Защо се мъча и си блъскам главата като ученик над азбуката, когато бих могъл да блесна не по-зле от другите и да бъда като тях – с пари.

– Като каза това, художникът изведнъж затрепера и побледня, от възправеното платно надничаше едно сгърчено и изкривено лице и го гледаше. Две страшни очи се бяха впили в него, готови сякаш да го погълнат, на устните беше написана страшната заповед да мълчи. Уплашен, той поиска да извика и да позове Никита, който вече бе успял да подкара във вестибюла своето юнашко хъркане, но изведнъж се спря и се засмя. Чувството на страх изчезна веднага. Това беше купеният от него портрет, който той бе съвсем забравил. Сиянието на месеца, озарило стаята, бе паднало и върху него и му бе предало необикновена живост. Той почна да го разглежда и да почиства. Намокри сунгер във вода, прекара го няколко пъти по платното, изми почти всичкия насъбран и набит по него прах и нечистотии, закачи го пред себе си на стената и още повече се учуди на това необикновено произведение: цялото лице почти оживя и очите го погледнаха така, че най-сетне той трепна и се стъписа назад, като рече изумено: „Гледа, гледа с човешки очи.“ Веднага си спомни една история, разправяна отдавна от неговия професор за един портрет на знаменития Леонардо да Винчи, над който великият майстор работил няколко години и все пак го смятал за незавършен и който по думите на Вазари бил смятан от всички за най-съвършеното и завършено произведение на изкуството. Най-завършени от всичко били в него очите, на които съвременниците се учудвали; дори най-мъничките, едва видими в тях жилки не били пропуснати и били изобразени на платното. Ала тук, в тоя поставен пред него портрет, имаше нещо странно. Това вече не бе изкуство: то дори унищожаваше хармонията на самия портрет. Това бяха живи, това бяха човешки очи. Те бяха сякаш изрязани от жив човек и поставени там. Тук вече нямаше оная висока наслада, която обзема душата, когато гледаш произведение на художник, колкото ужасен и да е обектът на това произведение; тук имаше някакво болезнено, мъчително чувство. „Какво е това? – питаше се неволно художникът. – Нали туй е природата, живата природа: отде иде това странно-неприятно чувство? Или робското, буквалното подражание на природата е вече престъпление и изглежда като силен, нестроен вик? Или ако вземеш да рисуваш някой предмет безучастно, безчувствено, без да се вживееш в него, той бездруго ще се яви само в своята ужасна действителност, неозарен от блясъка на някаква непостижима и скрита

във всичко мисъл, ще се яви в оная действителност, която се открива, когато, желяйки да постигнеш прекрасното у човека, ти се въоръжаваш с анатомически нож, разрязваш неговите вътрешности и виждаш отвратителното у човека. Защо обикновената, баналната природа се явява у един художник в някаква светлина и не се чувства никакво обикновено впечатление; напротив, струва ти се, че си изпитал наслада и след това всичко около тебе се движи и тече по-спокойно и по-равно. А защо същата природа при друг художник изглежда грозна, мръсна, макар че всъщност той е бил също така верен на природата. Но не, в нея няма онова, което озарява. Също като гледка от природата: колкото и да е великолепна, все нещо ѝ липсва, щом на небето няма слънце.“

Той пак се приближи до портрета, за да разгледа тия чудни очи, и с ужас забеляза, че те наистина го гледат. Това не беше вече копие от природата, това беше оная странна живост, с която би се озарило лицето на мъртвец, станал от гроба. Дали светлината на месеца, която носеше със себе си бълнувания и мечти и обличаше всичко в други образи, противоположни на трезвения ден, или нещо друго бе причина – но изведнъж, без да знае от що, му стана страшно да седи сам в стаята си. Той се отдръпна тихо от портрета, извърна се на другата страна и се опита да не го гледа, ала очите му неволно сами се извиваха, за да го гледат. Най-сетне му стана страшно дори да се разхожда из стаята, стори му се, че веднага някой друг също ще почне да се разхожда зад него и непрекъснато се извърщаше плахо назад. Той съвсем не беше страхлив, но въображението и нервите му бяха много чувствителни и тая вечер сам не можеше да си обясни своя неволен страх. Седна в един ъгъл, но пак му се стори, че някой всеки миг ще надникне през рамото му и ще го погледне в лицето. Дори хъркането на Никита, което се носеше от вестибула, не отпъждаше страха му. Най-сетне боязливо, без да вдига очи, стана от мястото си, тръгна към спалнята си зад паравана и легна в постелята. През процеците на паравана виждаше осветената от месеца стая и закачения на стената портрет. Очите още по-страшно, още по-многозначително се впираха в него и сякаш не искаха да гледат нищо друго, а самия него. Изпълнен с тежко чувство, той реши да стане от леглото, грабна чаршафа, приближи се до портрета и го обви цял. Като направи това, легна си вече по-спокойно, замисли се за бедността и за жалката художническа съдба, за трънливия път, който му предстоеше в тоя свят; ала очите му неволно гледаха през процеп на паравана обвития с чаршафа портрет. Сиянието на месеца увеличаваше белината на чаршафа и нему се стори, че страшните очи почнаха да прозират дори през платното.

Той впи уплашен поглед, сякаш искаше да се увери, че това е глупост! Но най-сетне наистина... той виждаше, виждаше ясно: чаршафът вече го нямаше... Портретът беше цял открит и не гледаше нищо, което беше наоколо му, а право в него, гледаше просто вътре в него... Сърцето му замръзна. И той видя: старецът се размърда и неочаквано се опря с две ръце на рамката. Най-сетне се вдигна на ръцете си, измъкна двата си крака и скочи от рамката... Сега вече през процепа на паравана се виждаше само празната рамка. Из стаята се чу шум от стъпки, който се приближаваше все повече до паравана. Сърцето на бедния художник почна да бие по-силно. От страх дъхът му спря и всеки миг той очакваше старецът да надникне иззад паравана към него. И ето той наистина надникна иззад паравана със същото бронзово лице, като въртеше големите си очи. Чартков се опита да извика и почувства, че няма глас, помъчи се да мръдне, да направи някакво движение – но тялото му не помръдваше. С отворена уста и със замрял дъх то гледаше този страшен призрак, висок на ръст, в някакво широко азиатско расо, и очакваше да види какво ще прави. Старецът седна почти до краката му и след това измъкна нещо изпод диплите на широката си дреха. Беше една торбичка. Старецът я развърза, хвана я за двата края и я изтърси: на пода с глух звук паднаха тежки цилиндрични фишеци; всеки беше обвит в синя хартия и на всеки беше написано: 1000 жълтици. Старикът измъкна дългите си костеливи ръце из широките ръкави и почна да разгъва фишеците. Златото блесна. Колкото и големи да бяха тежкото чувство и подлудяващият страх на художника, той впи очи в златото и загледа неподвижно как то се разгъваше в костеливите ръце, как блестеше, звънтеше изтънко и глухо и отново се завиваше в хартия. За миг той съзря един фишек, който се бе търкулил по-далеч от другите, чак до самия крак на кревата, където беше главата му. Почти конвулсивно той го грабна и цял обзет от страх, погледна дали старецът няма да съзре това. Но старецът изглеждаше много зает. Той събра всичките си фишеци, сложи ги отново в торбичката и без да го погледне, отиде зад паравана. Когато Чартков чу шума на отдалечаващите се в стаята стъпки, сърцето му силно заби. Той стисна по-здраво в ръката си оставения фишек, цял разтреперан заради него, и изведнъж чу как стъпките пак се приближават към паравана – личеше, че старецът си бе спомнил за липсващия фишек. И ето отново погледна към него иззад паравана. Изпълнен с отчаяние, Чартков с все сила стисна в ръка фишека, напрегна всичките си усилия, за да направи някакво движение, извика и се събуди. Беше потънал в студена пот, сърцето му биеше толкова силно, колкото изобщо можеше да бие; гърдите

му бяха така потиснати, сякаш от тях щеше да отлети последният му дъх. „Нима това беше сън?“ – каза той, като хвана главата си с две ръце. Но страшната живост на видението не приличаше на сън. След като вече се събуди, той видя как старецът влезе в рамката си, мярна му се дори полата на широката дреха, а ръката му усещаше ясно, че преди минута беше държал някаква тежест. Блясъкът на месеца озаряваше стаята и караше да изникват от тъмните ъгли тук някое платно, там гипсова ръка, другаде метната на стол драперия, някъде панталони и неизчистени обувки. Едва сега забеляза, че не лежи в постелята си, а стои изправен пред портрета. Как бе отишъл дотам – никак не можеше да разбере. Още повече се изуми, че портретът бе съвсем открит и върху него наистина нямаше чаршаф. Замрял от страх, той го гледаше и виждаше как живите човешки очи се бяха впили право в него. Студена пот изби по лицето му; той искаше да се дръпне, но чувстваше, че нозете му сякаш се бяха сраснали със земята. И сега видя, че това вече не беше сън: чертите на стареца се размърдаха и устните му започнаха да се проточват към него, сякаш искаха да го изсмучат... Той отскочи с вик на отчаяние и се събуди. „Нима и това беше сън?“ С биещо до пукване сърце заопипва наоколо. Да, той лежи в постелята си точно така, както бе заспал. Пред него е параванът: лунната светлина изпълва стаята. През процеп на паравана се виждаше портретът, обвит, както се полага, с чаршафа – тъй както той сам го бе обвил. Значи и това беше сън! Ала стиснатата ръка и досега чувстваше, че в нея е имало нещо. Блъскането на сърцето беше силно, почти страшно; тежестта в гърдите – непоносима. Той впи очи в процепа и погледна втренчено към чаршафа. И сега видя ясно, че чаршафът се разтваря, като че под него мърдаха ръце и се опитваха да го свалят. „Господи, Боже мой, какво е това!“ – извика той, като се кръстеше отчаяно, и се събуди. И това пак беше сън! Той скочи от леглото, зашеметен, безпаметен, и вече не можеше да си обясни какво става с него: кошмар ли, или таласъм го мори, бълнуване от треска ли е това, или живо видение. Като се мъчеше да успокои донякъде душевното си вълнение и раздвижената си кръв, която биеше с напрегнат пулс по всичките му жили, той се приближи до прозореца и откри отвора за проветряване. Студеният вятър, който лъхна, го съживи. По покривите и белите стени на къщата все още лежеше лунното сияние, макар че малки облачета почваха по-често да прекосяват небето. Всичко беше тихо; от време на време се чуваше далечно издрънкване на звънчета от невидим файтон, спрял някъде в някоя уличка, дето файтонджията дремеше, приспиван от мързеливата си кранта, в очакване на някой закъснял

клиент. Той дълго гледа с издадена през отвора глава. По небето вече се появяваха белезите на приближаващата зора; най-сетне почувства, че дрямката го обхваща, затвори отвора, легна в постелята и скоро заспа като убит най-дълбок сън.

Събуди се много късно и усети онова неприятно състояние, което обзема човека след отравяне с въглища: главата неприятно го болеше. В стаята беше мъгляво: неприятна влага се цедеше във въздуха и минаваше през пролуките на неговите прозорци, затрупани с картини или с грундирано платно. Навъсен, недоволен, като мокър петел той седна на своя изпокъсан диван, без да знае какво да започне и какво да прави, и най-сетне си спомни целия свой сън. Като си го припомняше, постепенно сънят изпъкваше във въображението му тъй тягостно жив, че той дори почна да се съмнява дали това наистина беше сън и обикновено блануване, дали нямаше нещо по-друго, дали туй не беше някакво видение. Като смъкна чаршафа, Чартков разгледа при дневна светлина тоя страшен портрет. Наистина очите поразяваха със своята необикновена живост, но той не видя в тях нищо особено страшно; само като че някакво необяснимо, неприятно чувство бе останало в душата му. Все пак той не можа напълно да се увери, че това е било сън. Струваше му се, че сред съня имаше някакъв страшен откъс от действителността. Струваше му се, че дори в погледа и в израза на стареца сякаш нещо казваше, че тая нощ той е бил при него; ръката му чувстваше тежестта, която е била в нея преди малко, сякаш някой само преди една минута бе издърпал тая тежест от него. Струваше му се, че ако бе стискал по-силно фишека, той сигурно би останал в ръката му и след събуждането.

– Боже мой, ако бих имал поне една част от тия пари! – каза той, като въздъхна тежко, и във въображението му пак почнаха да се изсипват от торбичката видените вече фишеци с примамливия надпис: 1000 жълтици.

Фишеците се разгъваха, златото блестеше, завиваха се отново и той, втренчил неподвижно и безсмислено очи в празния въздух, без да може да се откъсне от това, което виждаше, седеше като дете пред сладко ядене, което гледа как го ядат други, а то само преглъща слюнките си. Най-сетне на вратата се почука и той се сепна неприятно. Влязоха хазяинът и участъковият пристав, чиято поява, както се знае, е още по-неприятна за дребните хора, отколкото някой просител – за богатите. Стопанинът на неголямата къща, в която живееше Чартков, беше едно от ония създания, които обикновено са собственици на къща някъде по петнайсетата линия на Василиевския остров или в Петербургската

страна или в някой далечен ъгъл на Коломна – създание, каквито има много в Русия и характерът на които толкова мъчно може да се определи, колкото цветът на износен сюртук. На младини той беше капитан и креслив човек, работеше и по гражданското ведомство, можеше здравата да бие, беше и пъргав, и конте, и глупав; но на стари години всички тия негови резки особености се бяха слели в някаква мътна неопределеност. Той беше вече вдовец, беше вече напуснал службата, вече не се контеше, не се хвалеше, не предизвикваше, обичаше само да пие чай и да бърбри през това време всевъзможни глупости, разхождаше се из стаята, оправяше угарката на лоената свещ; в края на всеки месец обикаляше акуратно квартирантите си за наем, излизаше на улицата с ключ в ръка, за да погледа покрива на къщата си, няколко пъти изпъждаше портiera от дупката му, дето той се криеше да спи, с една дума, беше човек в оставка и у когото след целия му разпуснат живот и друсане с наемни коли остават само пошли навици.

– Благоволете сам да видите, Барух Кузмич – каза хазяинът, като се обърна към пристава и разпери ръце. – Ето, не плаща наема, и не плаща.

– Ами като нямам пари? Почекайте, ще ви платя.

– Аз, драги, не мога да чакам – рече ядосано хазяинът и размаха ключа, който беше в ръката му. – Ето, мой наемател е Потогонкин, подполковник, живее вече седем години у мене; Анна Петровна Бухмистерова наема и сайванта, и две ясли от конюшната, има трима души прислуга – ето какви са моите наематели. При мен, да ви кажа правичката, няма такъв обичай да не се плаща наемът. Благоволете ей-сега да платите парите и да си излезете.

– Да, щом сте се уговорили тъй, трябва да плащате – каза участъковият пристав, като поклати леко глава и пъхна големия си пръст зад копчето на мундира.

– Но с какво да платя – пита се. Сега нямам ни пара.

– В такъв случай задоволете Иван Иванович с изделията на вашата професия – рече приставът. – Той може би ще се съгласи да вземе картини.

– Не, драги, благодаря за картините. Разбирам, ако бяха картини с благородно съдържание, та да можеха да се окачат на стената, например някакъв генерал със звезда или портретът на княз Кутузов, а то, ето на – нарисувал селяк, селяк в рубашка, слугата си, който му разтрива боите. Ще рисува портрета на тая свиня, аз него ще го напердаша, той ми измъкна всичките гвоздеи от пантите, мошеникът. На, вижте какви неща: рисува стаята. Разбирам, ако беше нарисувал приборна, чиста стая, а той

ей как я е нарисувал – с цялата смет, която се с натрупала. Погледнете само как ми е похабил стаята, благоволете сам да видите. У мен наемателите живеят по седем години, полковници, Бухмистерова, Анна Петровна... Не, ще ви кажа правичката: няма по-лош наемател от живописец, живее като същинска свиня, просто да не ти дава Господ.

И клетият художник трябваше да изслуша търпеливо всичко това. Участъковият пристав почна през това време да разглежда картините и етюдите и веднага пролича, че неговата душа е по-жива от душата на хазяина и дори не беше чужда за художествени впечатления.

– Хе – рече той, като тикна пръст в едно платно, дето беше нарисувана гола жена, – предмет, такова... веселичък. Ами на онзи там защо е толкова черно под носа, с емфие ли, или с нещо друго се е приспал?

– Сянка – отговори строго Чартков, без да извърща поглед към него.

– Ех, сянката можеше да я сложите другаде, под носа мястото е много лично – каза приставът. – Ами тоя портрет чий е? – продължи той, като се приближи до портрета на стареца. – Много е страшен. Той май наистина трябва да е бил тъй страшен, ох, ох, ами че той гледа като жив. Ех, какъв Громобой! Кого сте рисували?

– Един... – рече Чартков и не довърши думите си, нещо изпраща.

Очевидно приставът беше натиснал много силно рамката на портрета със своите недодялани полицейски ръце, страничните дъсчици хлътнаха навътре, едната падна на пода и заедно с нея падна, като звънна тежко, фишек в синя хартия. Пред очите на Чартков се мярна надписът: 1000 жълтици. Той се хвърли като безумен да го вземе, грабна фишека, стисна го конвулсивно в ръката си, която увисна от тежестта.

– Май че пари звъннаха – рече приставът, като чу, че нещо тропна на пода, но не можа да види какво е поради бързото движение, с което Чартков се хвърли.

– Влиза ли ви в работата какво имам аз?

– Влиза ми в работата, че вие веднага трябва да платите наема си на хазяина, че имате пари, а не искате да плащате – това е то.

– Добре, ще му платя днес.

– А защо не искахте да му платите по-рано, ами безпокоите хазяина си, че на туй отгоре тревожите и полицията?

– Защото не ми се искаше да пипам тия пари, още довечера ще му платя всичко и утре ще напусна жилището, защото не искам да оставам при такъв хазяин.

– Е, Иван Иванович, той ще ви плати – каза приставът, като се

обърна към хазяина. – А ако пък не бъдете удовлетворен, както се полага, до довечера, тогава, господин живописецо, ще извинявате.

Като каза това, той сложи триъгълната си шапка и излезе във вестибюла, а подире му хазяинът с увиснала глава, сякаш размишляваше нещо.

– Слава Богу, дяволът ги отнесе! – рече Чартков, като чу, че вратата на вестибюла се затвори.

Той надникна във вестибюла, изпрати някъде Никита, за да остане съвсем сам, заключи подире му вратата и като се върна в стаята, почна със силно разтреперано сърце да разгъва фишека. В него имаше жълтици, всички до една нови и пламтящи като огън. Почти обезумял, той седна до златната купчина и все още се питаше дали всичко туй не е сън. Във фишека бяха точно хиляда и той изглеждаше също като оня, който бе видял насън. Няколко минути Чартков разбъркваше жълтиците, проверяваше ги и все още не можеше да се опомни. Във въображението му възкръснаха изведнъж всички истории за съкровища, за ковчежета с тайни чекмедженца, оставени от прадедите за техните разорени внуци, защото са били твърдо уверени, че внуците им ще пропилят в бъдеще всичко. И той си мислеше: дали и сега някой дядо не е намислил да остави на внука си подарък, като го е скрил в рамката на фамилния портрет. Изпълнен с романтично бълнуване, той дори почна да мисли дали тук не съществува някаква тайна връзка с неговата съдба, дали съществуването на портрета няма общо с неговото собствено съществуване и дали самата покупка на портрета не е вече някакво предопределение. Той почна да разглежда с любопитство рамката. На едната ѝ страна бе издълбано улейче, покрито тъй изкусно и незабележимо, че ако едната ръка на пристава не бе предизвикала счупването, жълтиците биха си останали в покой во веки веков. Като разглеждаше портрета, той отново се учуди на знаменитата работа, на необикновената майсторска изработка на очите: те вече не му се виждаха страшни, но в душата му всеки път оставаше все още някакво неволно неприятно чувство. „Не – каза си Чартков, – чийто и дядо да си бил ти, аз ще те сложа под стъкло и ще ти направя за това златна рамка.“ Той сложи ръката си върху златната купчина до него и сърцето му заби силно от това докосване.

„Какво да правя с тях? – мислеше той, като ги гледеше втренчено. – Сега съм осигурен най-малко за три години, мога да се заключа в стаята си и да работя. Сега имам пари за бои; имам за храна, за чай, за други нужди, за наем; сега никой няма да ми пречи и досажда: ще си откупя отличен модел, ще си поръчам гипсов торс, ще си направя форми за

крачка, ще си поставя една Венера, ще си купя гравюри от най-знаменитите картини. И ако поработя три години за себе си, без да бързам, не за продажба, ще ударя всички в земята и ще мога да стана прославен художник.“

Тъй говореше той в съгласие с разума си, който му подсказваше, ала вътре в него се чуваше друг глас – по-ясен и по-звънлив. И като погледна още веднъж златото, у него сякаш заговориха двацет и двете му години и горещата младост. Сега в неговата власт беше всичко онова, което до тоя ден той гледаше със завистливи очи, всичко, на което се радваше отдалеч, като преглъщаше слюнките си. Ах, как се разтупка сърцето му, щом помисли за това! Да се облече в моден фрак, да отгөөе след дългия пост, да си наеме чудесна квартира, да отиде веднага в театъра, в сладкарницата, в... и прочее, и като грабна парите, той беше вече на улицата.

Най-напред отиде при шивача, облече се от главата до петите и почна като дете да се оглежда непрекъснато; накупи си парфюми, помади, нае, без да се пазари, първата попаднала му най-хубава квартира на Невски проспект с огледала и с цели стъкла на прозорците; неочаквано купи скъп лорнет, накупи също така неочаквано цял куп всевъзможни вратовръзки, много повече, отколкото му трябваша, накъдри косите си у бръснаря, разходи се два пъти из града в карета без всякаква причина, натъпка се без мярка с бонбони в сладкарницата и отиде във френския ресторант, за който досега бе чувал само неясни слухове, като за китайското царство. Там той обядва, като седеше наперено, мятеше доста горди погледи към другите и непрестанно поправяше пред огледалото накъдрените си коси. Там той изпи бутилка шампанско, за което досега също така само бе слушал. Виното зашумя малко в главата му и той излезе на улицата оживен, смел – както казват руснаците, не ще да знае за нищо. Разходи се по тротоара наперено, като гледаше всички с лорнета си. На моста съзря своя предишен професор и смело се мушна край него, като че не бе го забелязал, тъй че вцепененият професор дълго още стоя неподвижно на моста с изписано на лицето недоумение. Всичките му вещи и всичко, каквото имаше: статив, платно, картини бе пренесено същата вечер във великолепното жилище. Онова, което беше по-хубаво, той постави на по-лични места, а което бе по-лошо, захвърли в ъглите и се разхождаше из прекрасните стаи, като надзърташе непрекъснато в огледалата. В душата му се събуди онова непреодолимо желание да хване веднага славата за опашката и да се покаже пред света. Счуваха му се вече викове: „Чартков, Чартков! Видяхте ли картината на Чартков?

Каква чудесна четка има Чартков! Какъв голям талант има Чартков!“ Той се разхождаше във възторжено състояние из стаята си – и се унасяше Бог знае къде. На следния ден, като взе десетина жълтици, той отиде при един издател на многотиражен вестник, който молеше за великодушни помощи; беше приет радостно от журналиста, който веднага го нарече „многочуждени“, като стисна двете му ръце и го разпита подробно за името, за местожителството му и още на следния ден във вестника след обявата за новоизобретените лoени свещи се появи статия със следното заглавие:

За необикновения талант на Чартков: „Бързаме да зарадваме обрoваните жители на столицата с една, може да се каже, прекрасна във всички отношения придобивка. Всички са съгласни, че у нас има много прекрасни физиономии и прекрасни лица, но досега нямаше средства да се предадат те на чудотворното платно, за да останат за потомството. Сега тая липса е попълнена: намери се художник, който съчетава в себе си всичко, което е необходимо. Сега красавицата може да бъде сигурна, че ще бъде нарисувана с цялата грация на своята красота – въздушна, лека, очарователна, чудесна като пеперуда, която хвърчи над пролетните цветя. Почтеният баща на семейството ще се види обкръжен от челядта си. Търговецът, военният, държавният мъж – всеки с ново усърдие ще продължава своето поприще. Бързайте, бързайте, отбийте се от разходката, запътени към приятеля си, към братовчедка си или към богатия магазин, бързайте, където и да се намирате. Великолепното ателие на художника (Невски проспект, еди-кой си номер) е цяло украсено с портрети от неговата четка, достойна за Вандайковци и Тициановци. Не знаеш на какво да се учудваш: дали на ярността и приликата с оригиналите, или на необикновената яркост и свежест на боите. Хвала вам, художнико: вие сте изтеглили щастлив билет от лотарията. Да живеете, Андрей Петрович (личеше, че журналистът обичаше фамилиарността)! Прославяйте себе си и нас. Ние умеем да ви ценим. Всеобщият наплив, а заедно с това и парите, макар че някои от нашите братя журналисти се бунтуват срещу тях, ще ви бъдат наградата.“

Художникът прочете това обявление с тайно задоволство. Лицето му светна. За него заговориха в печата – това беше нещо ново за него; той препрочете няколко пъти тия редове. Сравнението с Ван Дайк и Тициан го много поласка. Изразът „Да живеете, Андрей Петрович!“ също много му хареса; да го наричат в печата с името и с бащиното му име – това беше чест, непозната досега за него. Той взе да се разхожда бързо из стаята, да разрошва косите си, сядаше по креслата, скачаше от тях и

сядаше на дивана, като си представяше всеки миг, как ще приема посетителите и посетителките, приближаваше се до платното и замахваше смело с четката, като се опитваше да направи грациозно движение с ръката си. На другия ден на вратата му се позвъни; той изтича да отвори, влезе една дама, предшествана от лакей в ливреен шинел, подплатен с кожа, и заедно с дамата влезе младичка осемнайсетгодишна девойка, нейна дъщеря.

– Вие ли сте, мосьо Чартков? – каза дамата.

Художникът се поклони.

– Толкова пишат за вас; разправят, че вашите портрети са върхът на съвършенството – като каза това, дамата вдигна до очите си лорнета и почна бързо да оглежда стените, по които нямаше нищо. – Но де са вашите портрети?

– Отнесоха ги – рече художникът, който се пообърка малко. – Аз току-що се пренесох в това жилище и те са още на път... не са пристигнали.

– Били ли сте в Италия? – каза дамата, като насочи лорнета към него, тъй като не намери нищо друго, към което можеше да го насочи.

– Не, не съм бил, но искам да бъда... Впрочем засега отложих... Седнете в креслото; вие сте уморена...

– Благодаря, аз дълго седях в каретата. А ето най-сетне, виждам ваша работа! – каза дамата, като изтича до отсрещната стена и насочи лорнета си към сложените на пода негови етюди, програми, перспективи и портрети. – *C'est charmant, Lise, Lise, venez ici!*¹; стая в стила на Тенер, нали виждаш: безредие, безредие, маса, на нея бюст, ръка, палитра; ето прах, нали виждаш как е нарисуван прахът! *C'est charmant*. А тука, на друго платно, жена, която си мие лицето – *quelle jolie figure!*² Ах, селяк! *Lise, Lise*, селяк в руска рубашка! Гледай: селяк! Значи вие работите не само портрети?

– О, това са глупости... Тъй, играл съм си... Етюди...

– Кажете какво ви е мнението за днешните портретисти? Нали днес няма такива, какъвто е бил Тициан? Няма оная сила в колорита, няма оная... колко съжалявам, че не мога да ви го кажа по руски (дамата беше любителка на живописата и бе тичала с лорнета си по всички галерии на Италия). Но мосьо Нол... Ах, как рисува той! Каква необикновена четка! Аз мисля, че в неговото лице дори има повече изражение,

1. Това е очарователно, Лиза, Лиза, ела тук.

2. Какво хубаво лице! (фр.).

отколкото у Тициан. Не познавате ли мосьо Нол?

– Кой е този Нол? – попита художникът.

– Мосьо Нол. Ах, какъв талант! Той ѝ нарисува портрета, когато тя беше само на дванайсет години. Трябва непременно да дойдете у нас. Lise, ти му покажи албума си. Знаете ли, ние дойдохме тук, за да почнете веднага нейния портрет.

– Разбира се, аз ей-сега ще бъда готов.

И Чартков издърпа мигом статива с готовото платно, взе в ръка палитрата и впи очи в бледото личице на дъщерята. Ако беше познавач на човешката природа, той би прочел веднага по него началото на детската страст към балове, началото на скръб и оплаквания за дългото време до обяд и след обяд, желанието да се покаже в новите си дрехи на разходка, тежките следи на безучастно усърдие към различните изкуства, внушавани от майката, за възвисяване на душата и на чувствата ѝ. Ала художникът виждаше в това нежно личице само примамливата за рисуване, почти порцеланова прозрачност на тялото, привлекателната лека отпуснатост, тънката светла шийка и аристократичната нежност на снагата ѝ. И той вече предварително се готвеше да тържествува, да покаже лекостта и блясъка на своята четка, която досега бе имала работа само с твърдите черти на груби модели, със строгите антики и копия от някои класически майстори. Той вече си представяше мислено как ще изглежда това лекичко личице.

– Знаете ли – каза дамата с малко трогателен израз на лицето, – бих искала: тя сега е с рокля, признавам, че не ми се искаше да бъде в роклята, с която сме свикнали да я гледаме: бих искала да бъде облечена просто и да седи в сянката на зеленина пред някакви полета, да има в далечината стада или горичка... за да не личи, че тя отива някъде на бал или на модна вечеринка. Признавам, че нашите балове тъй убиват душата, тъй умъртвяват остатъците от чувствата... да има простота, да има повече простота. (Уви! По лицата и на майката, и на дъщерята личеше, че те толкова бяха танцували по баловете, та и двете бяха станали почти възрастни.)

Чартков се приготви за работа, нагласи модела, съобрази всичко в ума си, замахна с четката във въздуха, мислено установи точките; присви очи, дръпна се назад, погледна отдалеч и за един час започна и довърши първото нахвърляне на боята. Доволен, той почна да рисува, работата го увлече. Забрави всичко, забрави дори, че се намира пред аристократични дами, почна да показва някои художнически фокуси, като издаваше гласно различни звуци, от време на време затананикваше,

както се случва с художник, потънал изцяло в своята работа. Без всякак-ва церемония само с едно движение на четката той караше модела да повдигне глава и моделът най-сетне почна много да се върти и да проявява пълна умора.

– Стига за първи път – каза дамата.

– Още мъничко – рече унесеният художник.

– Не, време е! *Lise*, часът е три! – каза тя, като извади мъничко часовниче, закачено на златна верижка за колана ѝ, и извика: – Ах, колко е късно!

– Само една минутка – каза Чартков с простодушен и умолителен глас на дете.

Ала дамата, изглежда, съвсем не бе разположена да угажда сега на художествените му изисквания и вместо това обеща, че другия път ще останат по-дълго.

„Но това е неприятно – помисли си Чартков. – Тъкмо ми се разигра ръката.“ И си спомни, че когато работеше в своето ателие на Василиевския остров никой не го прекъсваше и не го спираше. Никита седеше на едно място, без да мръдне – рисувай го, колкото си искаш, дори заспиваше в позата, в която му заповядваше да седи. И недоволен, той сложи четката в палитрата си на стола и се изправи неспокойно пред платното. Казаният от светската дама комплимент го събуди от неговия унес. Той се спусна бързо към вратата, за да ги изпрати; на стълбите получи покана да ги посещава, да отиде следния неделен ден на обед у тях и във весело настроение се върна в стаята си. Аристократичната дама съвсем го бе очаровала. Досега той смяташе тия същества за нещо недостъпно, родени само да се разхождат във великолепни каляски, с лакеи в ливреи и с наконтени кочияши и да хвърлят равнодушни погледи към минаващите пешеходци със скромни наметки. И ето че неочаквано едно от тия същества бе дошло сега в стаята му; той рисува портрет, поканен е на обяд в аристократична къща. Обзе го необикновено задоволство; той беше съвсем упоен и поради това се награди с чудесен обед, с вечерно представление и пак, без всякаква нужда, се разходи с карета из града.

През всички тия дни ни най-малко не му идваше на ум за неговата обикновена работа. Той само се приготвяше и чакаше минутата, когато ще чуе звънеца. Най-сетне аристократичната дама пристигна заедно с бледничката ѝ дъщеря. Той ги покани да седнат, приближи платното вече с ловкост и претенции на светско държане и почна да рисува. Слънчевият ден и ясното осветление му помогнаха много. В своя лекичък модел той видя сега толкова неща, които, ако можеха да бъдат уловени

и отразени на платното, биха дали високо качество на портрета; видя, че може да сътвори нещо особено, ако предаде всичко в тая завършеност, в която сега му се представяше натурата. Когато почувства, че ще изрази онова, което досега другите не бяха забелязали, сърцето му почна дори леко да трепери. Работата го обхвана изцяло, той потъна в рисуването, като отново забрави аристократическия произход на модела. Със затаен дъх гледаше как изпъкваха на платното леките черти и това почти прозрачно тяло на седемнайсетгодишната девойка. Ловеше всяка отсянка, леката жълтина, едва забележимата синина под очите и вече се готвеше да отбележи дори мъничката пъпчица, излязла на челото, когато неочаквано чу над себе си гласа на майката: „Ах, защо е това? Няма нужда от него – каза дамата. – Вие също... Ето, на някои места... като че е доста жълто, а тука като че има съвсем тъмни петънца.“ Художникът почна да обяснява, че тъкмо тия петънца и жълтината се съчетават добре, че те съставят приятните и леки тонове на лицето. Но отговориха му, че те не съставят никакви тонове и съвсем не се съчетават и че това само му се струва така. „Но позволете ми само тук на едно място да пипна мъничко с жълта боя“ – рече простодушно художникът. Ала и това не му позволиха. Казаха му, че *Lize* само днес е малко неразположена, че тя никога няма жълт цвят и лицето ѝ поразява с особената си свежест. Чартков почна тъжно да поправя онова, което четката му бе нарисувала върху платното. Много почти незабележими черти изчезнаха, а заедно с тях изчезна някъде и приликата. Той почна безчувствено да придава на портрета оня общ колорит, който се нахвърля наизуст и прави лицата, рисувани дори от натура, някак студеноидеални, каквито могат да се видят по ученическите програми. Но дамата беше доволна, че оскърбителният колорит беше напълно премахнат. Тя прояви само учудване, че работата толкова се бави, и каза, че е чувала – как той уж в два сеанса завършвал напълно един портрет. На това художникът не можа да отговори нищо. Дамите станаха и се приготвиха да си отиват. Той сложи четката, изпрати ги до вратата и след това дълго стоя смутен, без да мръдне от мястото си, пред своя портрет. Чартков го гледаше глупаво, а през това време в главата му се мяркаха ония леки, женствени черти, ония отсенки и въздушни тонове, съзрени от него, които бяха безмилостно унищожени от четката му. Цял изпълнен с тях, той остави портрета настрана и извади отнякъде захвърлената по-рано главичка на Психея, която отдавна и ескизно беше нахвърлил на платното. Това беше сърчно нарисувано лице, но съвсем идеално, студено, със съвсем общи черти, което не бе приело още жива плът. От нямане какво да прави той почна да прокарва

четката по него, като слагаше върху му всичко, което бе успял да съзре в лицето на аристократичната посетителка. Уловените от него черти, отсенки и тонове се нанасяха тук в оня пречистен вид, в който се явяват, когато художникът, нагледал се достатъчно на природата, се отделя вече от нея и сътворява равно на нея произведение. Психея почна да оживява и мисълта, която едва прозираше, почна да се облича постепенно във видима плът. Типът на младичката светска мома проличаваше неволно в Психея и по тоя начин тя получи един своеобразен израз, който даваше право да се нарече това произведение наистина оригинално. Сякаш той бе използвал на части и изцяло онова, което му бе дал оригиналът, и сега напълно се привърза към работата си. Няколко дни художникът бе зает само с нея. Когато познатите дами пристигнаха, завариха го, че работи тая картина. Той не успя да снее платното от статива. Двете дами извикаха радостно-учудено и плеснаха с ръце.

– *Lise, Lise*, ах, каква прилика! *Superbe, superbe!*³ Колко добре ви е хрумнало да я облечете в гръцки костюм. Ах, какъв сюрприз!

Художникът не знаеше как да освободи дамите от това заблуждение. Стана му съвестно, той наведе глава и каза тихо:

– Това е Психея.

– Във вид на Психея ли? *C'est charmant!* – каза майката, като се усмихна. Усмихна се също дъщерята. – Нали, *Lise*, тебе най-много ти прилича да бъдеш нарисувана като Психея? *Quelle idée délicieuse!*⁴ И какво майсторство! Това е Кореджо. Признавам си, четох и слушах за вас, но не знаех, че имате такъв талант. Не, вие непременно трябва да нарисувате и моя портрет – личеше, че на дамата също се иска да бъде нарисувана като някаква Психея.

„Какво да ги правя? – помисли художникът – Щом те сами го искат, нека Психея мине за онова, което им се иска“ – и добави гласно:

Направете си труда да поседнете още малко – ще пипна само туктам.

– Ах, страхувам се да не би някак... Сега тя толкова прилича.

Но художникът разбра, че страхът беше за жълтината и я успокои, като каза, че той само ще придаде повече блясък и израз на очите. Всъщност беше му премного съвестно и му се искаше колкото е възможно повече да предаде прилика с оригинала, за да не би някой да го укури в пълно безсрамие. И наистина най-сетне чертите на бледната

3. Великолепно, великолепно! (фр.).

4. Каква чудесна идея! (фр.)

девойка почнаха да прозират все по-ясно в образа на Психея.

– Стига! – каза майката, която почваше да се страхува да не би приликата да стане прекалено голяма.

Художникът беше награден с всичко: усмивки, пари, комплименти, искрено ръкостискане, покана за обеда; с една дума, получи хиляди ласкателни награди. Портретът произведе голям шум в града. Дамата го показа на приятелите си, всички се изумяваха на изкуството, с което художникът бе съумял да запази приликата и заедно с това да придаде красотата на модела. Последната забележка се правеше, разбира се, с лека руменина от завист по лицето. И художникът изведнъж бе отрупан с поръчки. Сякаш целият град искаше да бъде рисуван от него. Всеки миг на вратата му се звънеше. От една страна, това можеше да бъде хубаво, тъй като му предлагаше безкрайна практика от разнообразие и множество лица. Но за проклетия те бяха хора, с които мъчно можеше да се работи, хора припрени, заети или пък принадлежащи на висшето общество и значи още по-заети от всички други и затова нетърпеливи до крайност. Отвсякъде изискваха да бъде само красиво и бързо. Художникът видя, че беше съвсем невъзможно да завършва портретите и че трябваше да замени всичко със сръчност и бърза смелост на четката. Да предава само цялото, само общия израз и да не се вдълбочава в рисуването на изтънчени подробности; с една дума беше съвсем невъзможно да бъде верен на природата и нейния завършен вид. Освен това трябва да се добави, че почти всички рисувани имаха много и различни претенции. Дамите изискваха в портретите им да бъдат изобразявани най-вече душата и характерът, понякога дори никак да не се държи за останалото, да бъдат окръглявани всички ъгловатости, да се смекчават всички недостатъци, ако е възможно, дори съвсем да се избягват. С една дума, да може човек по-дълго да гледа лицето, па дори и да се влюби. И поради всичко това, когато сядаха да позират, те приемаха понякога такива изрази, които смайваха художника: една се опитваше да изобрази на лицето си меланхолия, друга – мечтателност, трета на всяка цена искаше да направи устата си по-малка и толкова я свиваше, че най-сетне тя се превръщаше в точка, не по-голяма от главичка на карфица. И въпреки всичко туй искаха от него прилика и непринудена естественост. Мъжете също не бяха по-горе от дамите. Един искаше да бъде нарисуван с мощно и енергично извита глава; друг – с вдигнати нагоре вдъхновени очи; един гвардейски поручик искаше бездруго в очите му да личи Марс, един граждански сановник се стараше да има в лицето му повече откровеност и благородство, а ръката му да бъде опряна на книга, на която с ясни думи да бъде

написано: „Винаги се е борил за правдата.“ Отначало подобни изисквания караха художникът, да се изпотява: всичко това трябваше да се съобразява да се обмисля, а му даваха съвсем къси срокове. Най-сетне той проумя в какво се състоеше работата и вече никак не се затрудняваше. Дори само от две-три думи предварително разбираше кой как иска да бъде нарисуван. Който искаше Марс – рисуваше му лице на Марс; който искаше да прилича на Байрон, даваше му байроновска поза и извивка. Корина ли, Ундина ли, Аспазия ли искаха да бъдат дамите, той се съгласяваше на всичко и с голямо удоволствие от себе си на всекиго прибавяше достатъчно благообразие, което, както се знае, никога не пречи и за което понякога се прощава на художника дори липса на прилика. Скоро той сам почна да се изумява от чудната бързина и от смелостта на своята четка. А рисуваните – от само себе си се разбира – бяха във възторг и го провъзгласяваха за гений.

Чартков стана моден живописец във всяко отношение. Почна да ходи по обеда, да придружава дамите в картинните галерии и дори на разходка, да се облича като франт и да заявява гласно, че художникът трябва да принадлежи на висшето общество, че трябва да поддържа званieto си, че художниците се обличат като обушари, не знаят да се държат прилично, не съблюдают изискания тон и са лишени от всякаква образованост. Вкъщи, в ателието си, той установи във висша степен чистота и ред, нае двама великолепни лакеи, взе си ученици франтове, преобличаше се няколко пъти на ден в различни утринни костюми, къдреше косите си, залови се да изтънчва обноските си, с които щеше да приема посетителите, зае се да разхубави с всички възможни средства външността си, за да може тя да произвежда приятно впечатление на дамите; с една дума човек вече не можеше да познае в него оня скромен художник, който работеше някога незабележимо в своята колибка на Василевския остров. Сега той се произнасяше категорично за художниците и за изкуството; твърдеше, че на предишните художници се приписвали премного достойнства, че всички те до Рафаел рисували не хора, а херинги, че зрителите само във въображението си виждат в техните картини присъствието на някаква святост, че дори сам Рафаел не всичко рисувал хубаво и че за много негови произведения славата му се носела по традиция, че Микеланжело бил самохвалко, защото искал само да се хвали със знанията си по анатомия, че у него липсвала всякаква грациозност и че истински блясък, сила на четката и колорит трябвало да се търси едва сега, в днешния век. Тук, естествено, неволно стигаше и до себе си. – Не, не разбирам – казваше той – напрежението на другите да

седят и да се блъскат над работата. Според мен човек, който се бяхти по няколко месеци над една картина, е труженик, а не художник. Не бих повярвал, че той има талант. Геният твори смело, бързо. Ето на, аз – казваше той, като се обръщаше обикновено към посетителите, – тоя портрет го нарисовах за два дена, тая главичка – за един ден, това – за няколко часа, това – за час и нещо. Не, аз... Признавам, че не смятам за изкуство онова, което се лепи ред по ред; това е вече занаят, а не изкуство.

Тъй разправяше той на посетителите си и посетителите се чудеха на силата и смелостта на неговата четка, когато чуваха колко бързо рисува, издаваха дори възклицания, а след това си разправяха един на друг: „Това е талант, истински талант! Вижте как приказва, как блестят очите му! *Il y a quelque chose d'extraordinaire dans toute sa figure.*“⁵

Художникът се ласкаеше, когато чуваше такива думи за себе си. Когато в списанията се появяваше печатна похвала за него, той се радваше като дете, макар че тая похвала се купуваше от него с пари. Разнасяше напечатаното навсякъде и го показваше уж случайно на познати и приятели и това го радваше по най-простодушен и наивен начин. Славата му растеше, работата и поръчките му се увеличаваха. Вече почнаха да му дотягат едни и същи портрети и лица, позите и извивките на които бяха вече заучени за него. Вече без голямо удоволствие ги рисуваше, като се мъчеше само да нахвърли набързо главата, а останалото даваше на учениците си да довършат. По-рано все пак търсеше да даде някое ново положение, да поразии със сила, с ефект. Сега и това почваше да му омръзва. Умът му се уморяваше да измисля и премисля. Нямаше вече сили, нямаше и време: разпиленият живот и обществото, дето се мъчеше да играе роля на светски човек – всичко това го отдалечаваше от труда и мислите. Четката му ставаше все по-студена и по-тъпа и без да чувства, той се затвори в еднообразни, определени, отдавна изтъркани форми. Однообразните, студени, вечно пригладени и сякаш закопчани лица на чиновници, военни и цивилни, не бяха широко поле за неговата четка, тя почваше да забравя вече и великолепните драпировки, и силните движения, и страстта. За композиция, за художествена драма, за нейната сложна завръзка не можеше да става и дума. Пред него имаше само мундир, корсет и фрак, пред които художникът усеща мраз и всякакво въображение изчезва. В произведенията му не личаха вече дори най-обикновени качества, а между това картините му все още се ползваха със слава, макар че истинските познавачи и художници, гледайки

5. Има нещо необикновено в цялата му фигура! – бел.авт.

последните му работи, само свиваха рамене. А някои, които познаваха Чартков от по-рано, не разбираха как е могъл да изчезне неговият талант, белезите на който бяха проявени тъй ярко още в самото начало, и напразно се мъчеха да отгатнат как може да угасне дарбата у човека, когато той току-що е достигнал пълното развитие на всичките си сили.

Но упоеният художник не чуваше тия приказки. Той почваше вече да приближава времето, когато умът и годините стават солидни: почна да дебелее и да расте нашир. Почна вече да чете във вестниците и списанията прилагателни: нашият уважаем Андрей Петрович, нашият заслужил Андрей Петрович. Почнаха да му предлагат почетни служебни места, да го канят на изпити, в комитети. Почна, както винаги се случва в почетна възраст, да защитава силно Рафаел и старите художници не защото се бе убедил напълно в техните високи качества, а защото искаше да ги тика в очите на младите художници. Почваше, както са свикнали всички на тия години, да укорява без изключение младежта в безнравственост и в лоша душевна насока. Почна да вярва, че всичко в света става просто, че няма вдъхновение и че всичко необходимо трябва да бъде подложено на строг ред, на точност и еднообразие. С една дума животът му стигна вече ония години, когато всичко у човека, което излъчва порив, се свива, когато могъщият лък по-слабо докосва душата и не се обвива от пронизителните звуци около сърцето, когато досегът на красотата не преобразява вече девствените сили в огън и пламък, а всички прегорели чувства стават по-достъпни за звука на златото, вслушват се по-внимателно в неговата прелъстителна музика и постепенно, без да усещат това, позволяват ѝ съвсем да ги приспи. Славата не може да даде наслада на оня, който я е откраднал, а не я е заслужил; тя поражда постоянен трепет само в достойните за нея. И затова всички негови чувства и пориви се насочиха към златото. Златото стана негова страст, идеал, страх, наслада, цел. Снопчетата банкноти се трупаха в сандъците и както всеки човек, на когото се случи да бъде отреден тоя страшен дар, той почна да става отегчителен, недостъпен за нищо, освен за златото, безпричинен скъперник, безпътен събирач на пари. Той беше вече готов да се превърне в едно от ония странни същества, които изобилстват в нашия безчувствен свят, на които изпълненият с живот и със сърце човек гледа с ужас, които му се струват движещи се каменни ковчези с мъртвец вътре вместо сърце. Ала едно събитие силно разтърси и събуди цялата негова жизнена същина.

Един ден той видя на масата си бележка, с която Академията на изкуствата го молеше, като неин достоен член, да отиде и да даде

мнението си за едно ново, изпратено от Италия произведение на един руски художник, който се усъвършенстваше там. Тоя художник беше един от неговите предишни другари. От ранни години той носеше в себе си страстта към изкуството, потънал изцяло в него със своята пламенна душа на труженик, откъснал се от приятели, от роднини, от скъпите си навици и отиде там, дето под прекрасните небеса зрее величавият разсадник на изкуството, в оня чудесен Рим, чието име кара тъй пълно и силно да бие пламенното сърце на художника. Там той потъна като отшелник в труд и занятия, от които нищо не го откъсваше. Не се интересуваха дали хората говорят за характера му, за неумението му да се държи с другите, за неспазването на светските приличия, за унижението, което неговото сиромашко, неконтешко облекло представляше за званието художник. Той не се интересуваха дали неговите другари художници му се сърдят, или не. Пренебрегваше всичко, беше отдал всичко на изкуството. Посещаваше неуморно галериите, по цели часове стоеше пред произведенията на великите майстори, като изучаваше и изследваше тяхното чудно изкуство. Той не довършваше нищо, преди да се провери няколко пъти чрез тия велики учители и без да прочете в техните творения безмълвен и красноречив съвет за себе си. Не започваше шумни разговори и спорове, нито защитаваше пуристите, нито беше против пуристите. Отдаваше всекиму, колкото му се следваше, като извличаше от всичко само онова, което бе прекрасно, и най-сетне прие за свой учител само божествения Рафаел. Като велик поет-художник, прочел много и различни произведения, изпълнени с много прелести и величави красоти, той бе оставил най-сетне като своя настолна книга само „Илиадата“ на Омир, защото бе открил, че в нея има всичко, каквото искаш, и че няма нищо, което да не бе се вече отразило тук в дълбоко и велико съвършенство. И затова от своето школуване той бе научил величавата идея на творчеството, могъщата красота на мисълта, високата прелест на небесната живопис.

Когато влезе в залата, Чартков завари там вече грамадно множество посетители, събрани пред картината. Тоя път, както рядко се случва, между многобройните ценители цареше най-дълбока тишина. Той побърза да си придаде многозначителен вид на познавач и се приближи до картината; но, Господи, какво видя там!

Пред него стоеше чисто, непорочно, прекрасно като невяста, произведението на художника. Скромно, божествено, невинно и просто като гений, то се извисяваше над всичко. Сякаш небесните фигури, удивени от толкова устремени към тях погледи, бяха спуснали срамежливо

прекрасните си ресници. Познавачите съзерцаваха с чувство на неволно смайване новото невиждано изкуство. Тук бе съчетано сякаш всичко: проучването на Рафаел, отразено във високото благородство на позите, проучването на Кореджо, което се проявяваше в окончателното съвършенство на живописата. Но най-мощно личеше силата на творчеството, скрита в душата на самия художник. И последната подробност в картината бе проникната от нея; във всичко бе отпечатан художественият закон и вътрешната сила. Навсякъде бе доловена оная плавна закръгленост на линиите, съществуваща в природата, която може да се види само от окоето на художника-творец и която става ъгловата у копировача. Личеше, че всичко, извлечено от външния свят, художникът бе включил първо в своята душа и вече оттам, от тоя душевен извор, го бе излял като звучна тържествена песен. И стана ясно дори на непосветените каква неизмерима бездна съществува между истинското творение и простото копие от природата. Почти невъзможно бе да се изрази оная необикновена тишина, в която неволно бяха потънали всички, впили очи в картината – ни шумолене, ни звук; а през това време картината сякаш всеки миг се издигаше все по-високо и по-високо; тя се отделяше от всичко – все по-светла и по-чудесна – и най-сетне изведнъж се превърна цяла в плод на долетяла от небесата мисъл у художника – единствен миг, за който целият човешки живот е само една подготовка. Неволни сълзи бяха готови да се отронят по лицата на посетителите, окръжили картината. Сякаш всички вкусове и всички дръзки, неправилни отклонения на вкуса се бяха слели в някакъв безмълвен химн на божественото произведение. Чартков бе застанал пред картината неподвижно, с отворена уста, и най-сетне, когато посетителите и познавачите постепенно зашумяха и почнаха да разсъждават за качествата на произведението и когато най-сетне се обърнаха към него с молба да каже мнението си, той се опомни; искаше да си даде равнодушен, обикновен вид, искаше да каже някое обикновено, пошло мнение на бездушните художници, нещо като: „Да, разбира се, вярно е, не може да се отрече талантът на художника; има нещичко, личи си, че е искал да изрази нещо, ала що се отнася до най-важното...“ И след това да добави, разбира се, такива похвали, на които не би се зарадвал никой художник. Искаше да стори това, но думите замряха на устните му, сълзи и ридания избухнаха нестройно вместо отговор и той избяга като безумен от залата.

Чартков стоя една минута неподвижен и безчувствен сред своето великолепно ателие. В един миг цялата му същина, целият му живот бе разбуден, сякаш младостта му се бе върнала, сякаш загасналите искри

на таланта бяха пламнали отново. От очите му изведнъж падна превръзката. Боже! Да погуби тъй безмилостно най-хубавите години на младостта си; да унищожи, да угаси искрата на огъня, който може би е тлеел в гърдите му, който може би щеше да се разгори сега във величие и красота и може би също тъй би изтръгвал сълзи на учудване и благодарност! И да погуби всичко това, да го погуби без всякакво съжаление! Стори му се, че в тая минута сякаш отведнъж и вкупом оживяха в душата му усилията и поривите, които някога му бяха познати. Той грабна четката и се приближи до платното. По лицето му изби пот от усилие, цял се превърна в едно-единствено желание и пламна от една мисъл: искаше му се да изрисува паднал ангел. Тая мисъл най-много отговаряше на състоянието на душата му. Ала уви! Фигурите, позите, групите и мислите излизаха насилени и несвързани. Неговата живопис и въображението му бяха вече премного свързани само с един начин на работа в безсилния порив да прекрачи границите и оковите, които сам си бе наложил, личаха вече неправилност и грешки. Той бе пренебрегнал уморителната дълга стълба на постепенните познания и на първите основни закони за бъдещи велики произведения. Той цял беше изпълнен с раздрънение. Заповяда да изхвърлят от ателието му всички последни произведения, всички безжизнени модни картинки, всички портрети на хусари, на дами и на статски съветници. Заклучи се сам в стаята си, заповяда да не пускат никого и цял потъна в работа. Като търпелив юноша, като ученик той седна и заработи. Ала колко безпощадно-неблагодарно беше всичко, което излизаше изпод четката му! На всяка стъпка се спираше от непознаването на най-елементарните неща; простата незначителна техника изстудяваше целия му порив и беше непреодолим праг за въображението му. Четката му неволно се връщаше към затвърдените форми, ръцете се поставяха по заучения вече начин, главата не смееше да направи необикновена извивка, дори гънките на дрехите излизаха твърди и не искаха да се подчиняват и да драпират непознати пози на тялото. И той чувстваше, чувстваше и виждаше това сам!

„Но дали наистина съм имал талант? – каза най-сетне той. – Дали не съм се излъгал?“ И като каза тия думи, той се приближи до предишните си произведения, които бе работил някога тъй чисто, тъй безкористно, там, в бедната колиба на усамотения Василиевски остров, далеч от хората, от охолството и от всевъзможните прищевки. Той се приближи сега до тях и почна внимателно да разглежда всички и заедно с тях пред него изникна целият му предишен сиромашки живот. „Да – рече отчаяно той, – имал съм талант. Навсякъде, по всички личат признаците и

следите му.“

Чартков се спря и изведнъж цялото му тяло затрепера: очите му срещнаха други очи, впити неподвижно в него. Беше необикновеният портрет, който бе купил в Шчукинския безистен. През всичкото време той не се виждаше, затрупан с други картини, и съвсем бе излязъл из ума му. А сега сякаш нарочно, когато всички модни портрети и картини, които изпълваха ателието, бяха изнесени, портретът се показа отгоре заедно с предишните произведения на неговата младост. Художникът си спомни цялата негова странна история, спомни си, че тоя странен портрет беше донякъде причина за неговото проеобразяване, че паричното съкровище, намерено по такъв чуден начин, роди у него всичките суетни подбуди, които погубиха таланта му, и насмалко бяс щеше да обземе душата му. Той веднага заповяда да изнесат навън омразния портрет. Ала душевното вълнение не се успокои от това: всичките му чувства, цялата му същина бяха потресени до дъно и той изпита оная ужасна мъка, която като поразително изключение се случва понякога в природата, когато някой слаб талант се опитва да се прояви като по-голям, а не може – оная мъка, която великите неща пораждат у юношата, но която, щом мине границата на мечтанията, се превръща в безплодна жажда, оная страшна мъка, която прави човека способен на ужасни злодеяния. Обзе го ужасна завист, завист до лудост. По лицето му избиваше жлъчка, когато виждаше произведение, носещо печата на талант. Той скърцаше със зъби и го поглъщаше с поглед на чудовище. В душата му се роди най-пъкленото намерение, каквото някога е изпитвал човек, и той се втурна с бясна сила да го осъществи. Почна да купува всичко най-хубаво, създадено от живописата. Щом купеше картина, която струваше много скъпо, занасяше я предпазливо в стаята си, хвърляше се отгоре ѝ като бесен тигър, пробиваше я, разкъсваше я, нарязваше я на парчета и я тъпчеше с нозе, като се смееше от наслада. Натрупаните от него неизброими богатства му позволяваха да задоволява това свое адско желание. Той развърза всичките си торбички със злато и разтвори сандъците си. Никога нито едно чудовище на невежеството не беше унищожавало толкова прекрасни произведения, колкото тоя свиреп отмъстител.

На всички публични продажби, щом се явеше той, всеки предварително се отчайваше, че ще може да купи някое художествено произведение. Сякаш разгневеното небе бе изпратило нарочно в света тоя ужасен бич, като искаше да лиши света от цялата му хармония. Тая ужасна страст нахвърли по лицето му своя страшен колорит: то винаги беше жълтозелено. Самите му черти изобразяваха хула към света и

отрицание. Сякаш в него се бе възплътил оня страшен демон, изобразен идеално от Пушкин. Освен отровните думи и вечните порицания устата му не произнасяше нищо друго. На улицата той беше като някаква харпия и всичките му познати, щом го зърнеха отдалеч, се мъчеха да се отстранят и да избягнат срещата, като казваха, че тя може да им отрови целия ден.

За щастието на света и на изкуствата такъв напрегнат и тежък живот не можеше да продължава дълго: размерът на страстите беше съвсем несъответствен и огромен за неговите слаби сили. Все по-често почнаха да се случват припадъци на бяс и безумие и най-сетне това се превърна в най-ужасна болест. Жестока треска, съчетана със скоротечна охтика, го връхлетя тъй свирепо, че за три дни той се превърна на сянка. Към това се прибавиха всички белези на безнадеждна лудост. Понякога няколко души не можеха да го удържат. Почнаха да му се мяркат отдавна забравените, живи очи на необикновения портрет и тогава бесът му беше ужасен. Всички хора около леглото му приличаха на ужасния портрет. Той се удвояваше, учетворяваше пред погледа му, по всичките стени сякаш бяха окачени портрети, впили в него своите неподвижни живи очи. Страшните портрети гледаха от тавана, от пода, стаята се разширяваше и удължаваше безкрайно, за да може по-добре да побере тия неподвижни очи. Докторът, който се бе заловил да го лекува и бе чул вече за неговата странна история, се мъчеше с всички сили да намери някаква тайна връзка между призраците, които той виждаше, и случките в живота му, но никак не можа да успее.

Болният не разбираше и не чувстваше нищо друго, освен своите мъчения и издаваше само ужасни ридания и неразбрани думи. Най-сетне в последния, вече безгласен порив на страданието животът му спря. Неговият труп беше страшен. От огромното му богатство не можаха да намерят нищо, но когато видяха нарязаните парчета от прекрасните произведения на изкуството, цената на които надхвърляше милиони, разбраха ужасната употреба на това богатство.

Част II

Много карети, файтони и каляски чакаха пред портите на къщата, в която ставаше публичната продажба на нещата на едно от ония богати любители на изкуствата, които прекарваха целия си живот в сладостна дрямка, потънали в зефири и амури, минаваха невинно за меценати и изхарчваха за това милионите, събирани от техните грижливи бащи, а често дори и със собствен предишен труд. Както е известно, сега вече няма такива меценати и нашият XIX век отдавна е придобил отегчената физиономия на banker, който се радва на своите милиони, но само във вид на цифри, наредени на хартия. Дългата зала беше изпълнена с най-пъстро множество посетители, слетели като хищни птици върху неприбран труп. Тук имаше цяла флотилия руски търговци от Безистена и дори от вехтошарския пазар в сини немски сюртуци. Техният вид и израженията на лицата им бяха тук някак по-твърди, по-свободни, без оная сладникова услужливост, която толкова изпъква в руския търговец, когато е с купувач в дюкяна си. Тук те никак не важничеха, макар че в същата зала имаше много от ония аристократи, пред които другаде бяха готови да изметат с поклоните си праха, донесен от техните обувки. Тук те бяха съвсем разпасани, опипваха безцеремонно книгите и картините, желайки да узнаят качеството на стоката, и смело покачваха цените, които бяха дали графовете ценители. Тук бяха мнозина постоянни посетители на публичните продажби, които бяха решили да ходят там всеки ден, вместо на закуска; аристократи-познавачи, които смятаха за свое задължение да не изпуснат случая да увеличат колекцията си и които не можеха да си намерят друго занимание от дванайсет до един часа; най-сетне – ония благородни господа, чиито дрехи и джобове са твърде скромни, които всеки ден дохождат без всякаква користна цел единствено за да видят как ще свърши продажбата, кой ще даде повече, кой по-малко, кой от кого ще отнеме покупката и кой какво ще вземе. Много картини бяха разхвърляни съвсем безразборно; те бяха размесени с мебели и книги, носещи вензелите на предишния собственик, който може би съвсем не е имал похвалното любопитство да надникне в тях. Китайски вази, мраморни плочи за маси, нови и стари мебели с извити линии, с крилати чудовища, със сфинкове и лъвски лапи, позлатени и непозлатени полилеи, кенкети, всичко беше натрупано и съвсем не в такъв ред, както в магазините. Всичко представляваше някакъв хаос от изкуства. Изобщо

чувството, което човек изпитва при публична продажба, е странно: там всичко те кара да си спомниш за погребална процесия. Залата, в която става публичната продажба, винаги е някак мрачна; прозорците, отрупани с мебели и картини, едва цедят светлината, мълчанието, изписано по лицата, и погребалният глас на публичния продавач, който почуква с чукчето си и пее панихидата на клетите изкуства, срещнали се тъй чудновато тук. Всичко това сякаш още повече усилва странната неприятност на впечатлението.

Изглеждаше, че продажбата бе в разгара си. Цяла тъпна почтени хора се устреми вкупом и всички приказваха в превара. От всички страни се чуваха думите: „рубла, рубля, рубля“, които не даваха възможност на продавача да повтори увеличената цена, пораснала сега четворно повече от обявената. Заобиколилото го множество се домогваше да купи един портрет, който не можеше да не спре вниманието на всички, които имаха що-годе понятие от живопис. В него голямото изкуство на художника се проявяваше очевидно. Личеше, че портретът бе няколко пъти реставриран и подновяван и изобразяваше мургавия лик на някакъв азиатец в широка дреха, с необикновено странен израз на лицето, но заобиколилите го хора бяха поразени най-вече от необикновената живост на очите. Колкото хората се вглеждаха в тях, толкова повече те се устремяваха сякаш в дълбините на всекиго. Това странно нещо, тоя необикновен фокус на художника привлече вниманието почти на всички. Мнозина от състезателите за портрета отстъпиха, щом цената стана неимоверно висока. Останаха само двама известни аристократи, любители на живописата, които за нищо в света не искаха да се откажат от такава придобивка. Те горещо спореха и навярно биха подигнали цената до невъзможност, ако неочаквано друг един, който също разглеждаше портрета, не бе казал:

– Позволете ми да прекъсна за малко вашия спор. Аз може би повече от всеки друг имам право на този портрет – тия думи веднага привлякоха вниманието на всички върху него. Беше строен човек, около трийсет и пет годишен, с дълги черни къдрици. Приятното му лице, изпълнено с някакво светло безгрижие, откриваше душа, чужда на всички мъчителни светски тревоги; в облеклото му нямаше никакви модни претенции, всичко у него показваше, че е артист. Той беше наистина художникът Б., познат лично на мнозина от присъстващите. – Колкото и странни да ви се сторят моите думи – продължи той, като видя общото, устремено към него внимание, – ако решите да изслушате моята недълга история, може би ще видите, че бях прав, когато ги казах. Всичко ме

убеждава, че тоя портрет е същият, който търся.

Твърде естествено любопитство пламна по всички лица и самият публичен продавач зяпна, спря се с вдигнато в ръка чукче и се приготви да слуша. В началото на разказа мнозина неволно извързаха поглед към портрета, но след това всички впиха очи само в разказвача, тъй като неговият разказ ставаше все по-интересен.

– Вие знаете оная част на града, която се нарича Коломна – тъй започна той. – Тук нищо не прилича на другите части на Петербург; тук не е столица, не е и провинция; щом навлезеш в коломенските улици, струва ти се, че усещаш как веднага те напушат всички младежки желаниа и пориви. Тук не наднична бъдещето, тук всичко е тишина и застоялост, всичко, което се е утаило от столичното движение. Тук идват да живеят чиновници в оставка, вдовици, небогати хора, които са имали разправия със съдебните учреждения и затуй са се осъдили да останат тук почти цял живот; готвачки, които вече не могат да работят и цял ден се въртят по пазарите, дрънкат глупости със селяните в малкото дюкянче и всеки ден купуват за пет копейки кафе и за четири захар, и най-сетне целият разред хора, който може да се нарече с една дума, пепеляв – хора, които със своите дрехи, лица, коси и очи имат някаква мъглява, пепелява външност, като ден, когато по небето няма ни буря, ни слънце, а е просто, ни това, ни онова: оежда се някаква мъгла и лишава предметите от всякакви резки форми. Тук могат да се прибавят и театралните проверители на билети в оставка, титулярните съветници в оставка и марсовите питомци в оставка с избити очи и с подути устни. Тия хора са съвсем безстрастни: вървят, без да поглеждат нищо, мълчат, без да мислят за каквото и да е. В стаята им няма много покъщнина; понякога само шише чиста руска водка, която те смучат еднообразно цял ден, без да ги удря силно в главата, което става от много пиене наведнъж и което обикновено си позволява в неделните дни младият немски занаятчия, тоя юначага от улица Мешчанска, който владее сам целия тротоар след дванайсет часа през нощта.

Животът в Коломна тече в ужасно уединение: рядко минава карета, освен такава, в която се возят актьори и която единствена със своя трясък, звън и дрънкане смущава общата тишина. Тук всички са пешеходци; файтонджията много често се мъкне без клиент и вози сено за своето брадато конче. Може да се намери жилище за пет рубли на месец, дори с утринната закуска. Вдовиците, които получават пенсия, тук са най-аристократични семейства; те се държат добре, често метат стаята си, разговарят с приятелките си за скъпотията на говеждото месо и зелето;

често имат младичка дъщеря, мълчаливо, безгласно, понякога миловидно същество, противно кученце и стенен часовник с тъжно тракащо махало. След това идат актьорите, чиято заплата не им позволява да напуснат Коломна, хора свободни като всички артисти, които живеят за удоволствие. Седнали по халат, те поправят пистолетите си, лепят от картон всякакви нещица, полезни за въщи, играят с някой дошъл приятел на дама и на карти и прекарват така сутринта, като вършат същото и вечер, с прибавка понякога на пунш. След тия тузове и аристократи на Коломна идват необикновените дребосъци. Тях човек мъчно може да именува, както мъчно може да се изброят всички насекоми, които се раждат в стар оцет. Тук има баби, които се молят, баби, които пиянстват; баби, които се молят и пиянстват едновременно; баби, които се бъхтят по невообразими начини и мъкнат като мравки стари парцали и бельо от Калинин мост до битпазар, за да го продадат там за петнайсет копейки; с една дума, тук много често е най-нешащната утайка на човечеството, за която ни един благодетелен политически икономист не е намерил още средства да подобри състоянието ѝ. Аз ги изредих, за да ви покажа, че тия хора често са заставени от необходимостта да търсят само внезапна, временна помощ, да прибегват до заеми и тогава между тях се заселват особен род лихвари, които ги снабдяват с малки суми срещу залог и голяма лихва. Тия дребни лихвари са неколkokратно по-безчувствени от всички големи, защото се раждат сред беднотията и между ярките просешки парцали, които богатият лихвар не вижда, тъй като той има работа само с хора, които идват в карети. И затова в техните души много рано умира всякакво чувство на човешина. Между тия лихвари имало един...

Но трябва да ви кажа, че случката, за която почнах да ви разказвам, е станала през миналия век, именно през царуването на покойната царица Екатерина II. Можете сами да разберете, че и външният вид на Коломна, и животът вътре в нея трябва доста да са се изменили. И тъй сред лихварите имало един – същество във всяко отношение необикновено, заселено много отдавна в тая част на града. Той ходел в широко азиатско облекло; тъмният цвят на лицето сочел южния му произход, но от каква народност е бил – индиец ли, грък ли, персиец ли – за това никой нищо сигурно не могъл да каже. Високият, почти необикновен ръст, мургавото, мършаво, загоряло лице, невероятно страшният цвят на неговите големи горящи с необикновен огън очи и надвисналите гъсти вежди го отличавали рязко от всички пепеляви жители на столицата. Пък и самото му жилище не приличало на другите малки дървени

къщици. То било каменна постройка, като ония, които навремето си генуезките търговци построили доста много с неправилни нееднакви по големина прозорци, с железни капаци и с резета. Тоя лихвар се отличавал от другите лихвари с това, че могъл да снабди с каквато и да е парична сума всички, като се почне от старата просякиня до разточителния придворен сановник. Пред неговата къща често се виждали най-блестящи екипажи, от прозорчетата на които понякога надничала главата на богата светска дама. Мълвата както обикновено разправяла, че неговите железни сандъци са пълни с безброй пари, скъпоценности, брилянти и с всевъзможни залози, но че той съвсем не бил тъй користолобив, както другите лихвари. Давал пари на драго сърце, като определял падежите, както изглеждало, твърде изгодно. Но с някакви чудновати аритметически пресмятания изчислявал лихвите им до невероятни размери. Поне тъй разправяла мълвата. Но което било най-странно от всичко и не могло да не поразии мнозина – това било странната участ на всички, които получавали от него пари: те всички завършвали живота си нещастно. Дали това са били прости хорски мнения, глупави суеверни приказки, или умишлено разпространявани слухове – останало неизвестно. Но няколко примера, случили се за късо време пред очите на всички, били живи и поразителни.

Измежду тогавашните аристократи твърде скоро обърнал внимание на всички един юноша от най-добра фамилия, отличил се още отсега, на младини, на държавното поприще, горещ почитател на всичко истинско и възвишено, ревностен защитник на всичко, родено от изкуството и от ума на човека, който се готвел за бъдещ меценат. Скоро той бил отличен достойно от самата царица, която му поверила значителна длъжност, напълно съвпадаща с неговите собствени изисквания, длъжност, гдето той можел да направи много нещо за науката и изобщо – за доброто. Младият велможа се заобиколил с художници, поети и учени. Искало му се да даде работа на всички, да насърчи всичко. За своя собствена сметка предприел много полезни издания, дал много поръчки, обявил насърчителни награди, пръснал за това сума пари и най-сетне се разстроил материално. Но изпълнен с великодушни намерения, не искал да изостави делото си, търсел да заеме пари отвсякъде и най-сетне се обърнал към известния лихвар. Като сключил значителен заем от него, този човек в късо време съвсем се променил: станал гонител, преследвач на развиващия се ум и талант. Във всички съчинения почнал да вижда опаката страна, тълкувал накриво всяка дума. За нещастие тогава се случила Френската революция. Изведнъж това послужило като средство за

всякакви гнусни дела. Той почнал да вижда във всичко някакви революционни насоки, всичко му се струвало съмнително. Станал до такава степен подозрителен, че най-сетне почнал да подозира и себе си, почнал да съчинява ужасни, несправедливи доноси, направил много хора нещастни. От само себе си се разбира, че подобни постъпки не могли да не стигнат най-сетне до трона. Великодушната царица се ужасила и изпълнена с душевно благородство, което украсява царствените особи, изрехала думи, които макар да не са стигнали съвсем точно до нас, все пак дълбокият техен смисъл се запечатал в много сърца. Господарката казала, че под монархическото управление не се угнетяват високите, благородни прояви на душата, не се презират и преследват произведенията на ума, на поезията и на живописата; че, напротив, само монарсите са бивали техни покровители; че Шекспировци и Молиеровци са процъфтявали под тяхната великодушна защита, докато Данте не е могъл да намери едно ъгълче в своята републиканска родина; че истинските гении се раждат по време на блясъка и могъществото на царете и държавите, а не по време на безобразните републикански политически събития и тероризъм, които досега не са дали на света нита един поет; че трябва да се награждават с отличия поетите и художниците, защото те изпълват душата само с мир и прекрасна тишина, а не с вълнение и ропот; че учениците и поетите и всички творци на изкуствата са бисери и брилянти в императорската корона; че с тях епохата на всеки велик владетел се украсява и придобива още по-голям блясък. Накъсо, в оня миг, когато казала тия думи, господарката е била божествено прекрасна. Помня, че старците не можеха да говорят за това, без да се разплачат. Всички взели участие в тая работа. За честта на нашата народна гордост трябва да се отбележи, че в руското сърце винаги живее прекрасното чувство да се защити угнетеният. Злоупотребеният с доверието велможа бил наказан примерно и махнат от мястото си.

Ала по лицата на своите съотечественици той видял още по-ужасно наказание. Това било пълното и всеобщо презрение. Не би могло да се разкаже как страдала тая суетна душа, гордост, измамано честолюбие, разрушени надежди – всичко се сливало и животът му завършил в припадъци на страшно безумие и бяс.

Втори поразителен пример се случил също така пред очите на всички: сред красавиците, с които нашата северна столица била богата тогава, една имала несъмнено първенство над всички. Това било някакво чудно съчетание на нашата северна красота с красотата на Юга, брилянт, какврто рядко се среща в света. Баща ми признаваше, че никога

през живота си не бил виждал нещо подобно. Като че всичко се съчетавало в нея: богатство, ум и душевна прелест. Тя имала множество кандидати и между тях най-забележителен от всички бил княз Р., най-благородният и най-цененият от всички млади хора, прекрасен и по лице, и по своите рицарски великодушни пориви, недостижим идеал за романи-те и жените грандисон във всяко отношение.

Княз Р. бил влюбен страстно и безумно; отговаряла му също такава пламенна любов. Ала на роднините кандидатът се сторил недостоен. Наследствените имоти на княза отдавна вече не му принадлежали, семейството му било в немилост и неговото лошо материално положение било известно на всички. Неочаквано князът напуснал за малко време столицата, уж за да поправи работите си, и скоро пристигнал окръжен с разкош и с невероятен блясък. Великолепните балове и празници го сблизихи с императорския двор. Бащата на красавицата проявил благосклонност и в града се отпразнувала най-интересна сватба. Как е станала тая промяна и отде е дошло това невиджано богатство на младоженеца – никой не могъл със сигурност да каже, но разправяли, че той сключил заем от ужасния лихвар при някакви особени условия. Както и да е, сватбата занимавала целия град. И младоженецът, и булката били предмет на обща завист. Всички знаели тяхната гореща, неизменна любов, дългият мъчителен копнеж, изтърпян от двете страни, и високите достойнства на двамата. Пламенните жени описвали предварително райското блаженство, на което ще се наслаждават младите съпрузи. Но всичко излязло иначе. Само за една година у мъжа настъпила страшна промяна. Благородният и прекрасен характер бил отровен от подозрителна ревност, нетърпимост и неизчерпаеми капризи. Той станал тиранин и мъчител на своята жена и нещо, което никой не могъл да предвиди: прибягнал до най-нечовешки постъпки, дори до побой. За една година никой ни могъл да познае тая жена, която доскоро още била лъчезарна и водела подире си тълпи от покорни поклонници. Най-сетне, не можейки да понася по-нататък тежката си съдба, тя първа заговорила за развод. Само при мисълта за това мъжът побеснял. В първия миг на яростта си той се втурнал с нож в стаята ѝ и несъмнено веднага щял да я заколи, ако не го уловили и задържали. В порива на изстъпление и отчаяние той насочил ножа към себе си – и умрял в най-ужасни мъки. Освен тия два примера, станали пред очите на цялото общество, разказваха много други, които се случили в нисшата класа и при които почти всички хора имали ужасен край. Тук – честен, трезвен човек става пияница, там – търговски служащ ограбва своя господар другаде – файтонджия,

който няколко години возил хората честно, заколва за петак клиента си.

Невъзможно е тия произшествия, разправяни понякога и с прибавки, да не са внушавали някакъв неволен ужас на скромните жители на Коломна. Никой не се съмнявал, че у тоя човек има нечиста сила. Разправяли, че той предлагал такива условия, от които косите настръхвали и които веднага след това нещастникът не смеел да каже на друг човек; че неговите пари имали притегателно свойство за хората, че сами се нажежавали и имали някакви странни знаци... с една дума, носели се всевъзможни глупави слухове. И забележително било, че цялото това коломенско население, целият тоя свят от бедни, стари жени, дребни чиновници, дребни артисти, с една дума, целият тоя дребосък, който току-що изредихме, бил склонен по-скоро да търпи и да понася най-голямата оскъдица, отколкото да се обърне към страшния лихвар; намирали дори умрели от глад стари жени, които предпочитали да умъртвят тялото си, вместо да погубят душата си. Когато го срещали на улицата, хората неволно изпитвали страх. Пешеходецът се стъписвал предпазливо и след това дълго се извърщал подире му, като следял изчезващата в далечината несъразмерно висока негова фигура. Само в лицето му имало нещо толкова необикновено, че карало всеки да го смята неволно за свръхестествено същество. Тия силни черти, врязани тъй дълбоко, както не се случва у хората; тоя горещ бронзов цвят на лицето; тия прекалено гъсти вежди непоносимите страшни очи, дори широките гънки на неговото азиатско облекло – всичко сякаш сочело, че всички страсти на другите хора бледнеят пред страстите, които вълнували това тяло. Баща ми всеки път се спирал неподвижно, когато го срещал, и всеки път не можел да се удържи да не каже: „Дявол, същински дявол!“ Но трябва по-скоро да ви запозная с моя баща, който, казано между другото, е истинският предмет на тая история.

Баща ми в много отношения беше забележителен човек. Той беше художник, каквито се срещат рядко, едно от ония чудеса, които ражда само непорочното лоно на Русия, художник самоук, открил сам в своята душа, без учители и школи, правилата и законите на изкуството, увлечен само от жаждата за усъвършенстване и вървящ, поради причини, неизвестни може би и за самия него, само по пътя, посочен от душата му; едно от ония самородни чудеса, които съвременниците често пъти хулят с обидната дума „невежи“, но които не се отчайват от хулите и от собствените си несполуки, а само получават нови устреми и сили и нахвърлят в душата си твърде много от ония произведения, за които са получили титлата невежа. С рядък вътрешен инстинкт той бе доловил

присъствието на разум във всеки предмет; сам бе постигнал истинското значение на думата историческа живопис, разбрал бе защо една проста главичка, един обикновен портрет на Рафаел, на Леонардо да Винчи, на Тициан, на Кореджо може да се нарече историческа живопис и защо някоя огромна картина с историческо съдържание ще бъде все пак *tableau de genre*⁶ въпреки всички претенции на художника за историческа живопис. И вътрешното му чувство, и собственото му убеждение насочиха четката му към християнските сюжети, към висшата и последна степен на висшето. У него нямаше честолюбие или раздражителност, тъй неотделими от характера на мнозина художници. Той беше с твърд характер, честен, пряк човек, дори груб, покрит отвън с малко твърда кора, с известна гордост в душата, изказваше мненията си за хората едновременно и снизходително, и рязко. „Защо ще гледам тях – казваше обикновено той, – та аз не работя за тях. Няма да занеса своите картини в някоя гостна стая, те ще бъдат поставени в черква. Който ме разбере, ще ми благодари, не ме ли разбере, все пак ще се помоли Богу. Няма защо да обвиняваме светския човек, че не разбира от живота, затова пък той разбира от карти, разбира от хубаво вино, от коне – какво повече трябва да знае един господар? Ако пък рече да опита едно или друго и почне да умува, тогава няма да имаме живот от него! Всекиму неговото, всеки да се занимава със своята работа. Според мен, по-ценен е оня човек, който направо казва, че не разбира, отколкото оня, който лицемери, казва, че знае онова, което не знае, и само разваля и похабява.“ Той работеше за малко възнаграждение, тоест за възнаграждение, което му трябваше само да поддържа семейството си и да му даде възможност да работи. Освен това никога не се отказваше да помогне другиму и да даде ръка за помощ на някой беден художник; вярваше в простата, благочестива вяра на прадедите ни и може би затова по изрисуваните от него лица се явяваше от само себе си оня възвишен израз, до който не можеха да стигнат бляскавите таланти. Най-сетне с постоянството на труда си и с неотклонно начертания си път той почна да печели уважението дори на ония, които го хулеха като невежа и доморасъл самоук. Непрекъснато му правеха поръчки за черкви и работата му не спираше. Едно от неговите произведения го занимаваше повече. Не помня вече точно какъв бе сюжетът, знам само, че на картината трябваше да се изобрази духът на тъмнината. Той дълго мислил какъв образ да му даде, искало му се да възплъти в това лице всичко тежко, всичко, което угнетява човека. При

6. Жанрова картина.

тия размисли понякога му се мяркал в главата образът на тайнствения лихвар и той неволно си мислил: „Ето кого би трябвало да взема за модел, за да изрисувам дявола.“ И представете си неговото смайване, когато веднъж, работейки в ателието си, чул почукване на вратата и след това при него направо влязъл ужасният лихвар. Той не могъл да не почувства някакъв вътрешен трепет, който пропълзлял неволно по цялото му тяло.

– Ти художник ли си? – попитал без всякакви церемонии.

– Художник – рекъл баща ми в недоумение и очаквал какво ще стане по-нататък.

– Добре. Нарисувай ми портрета. Аз може би скоро ще умра, нямам деца, но не искам съвсем да умра, искам да живея. Можеш ли да нарисуваш такъв портрет, който да бъде съвсем като жив?

Баща ми помислил: „Какво по-хубаво от това? Той сам ми идва го нарисувам като дявол в картината си.“ Обещал. Уговорили времето и цената и на следния ден, като взел палитрата и четките си, баща ми бил вече при него. Високо ограденият двор, кучетата, железните врати и ключалките, дъгообразните прозорци, сандъците, покрити със старинни килими, и най-сетне самият необикновен стопанин, седнал неподвижно пред него – всичко това произвело на баща ми необикновено впечатление. Като че нарочно прозорците били покрити и затрупани в долната част, така че пропускали светлина само отгоре. „Дявол да го вземе, колко хубаво се освети сега неговото лице!“ – помислил баща ми и започнал да го рисува жадно, като че се опасявал да не би това щастливо осветление някак да изчезне. „Каква сила! – повтарял си той. – Ако сполуча да го изрисувам дори наполовина такъв, какъвто е сега, той ще убие всичките ми светци и ангели: те ще избледнеят пред него. Ако дори само донякъде бъда верен на природата, той просто ще изскочи от платното ми. Какви необикновени черти!“ – повтарял си той непрестанно, като удвоявал усърдието си и вече виждал сам как върху платното изпъкват някои черти. Но колкото повече се приближавал до него, толкова повече чувствал някакво тягостно, тревожно чувство, което сам не разбираше. Ала въпреки това решил да изобрази с абсолютна точност всяка незабележима чертичка и израз. Преди всичко започнал с изработването на очите. В тия очи имало толкова сила, че изглеждало невъзможно дори да се мисли да ги изрисуват тъй, както били в натура. Ала той решил на всяка цена да се вдълбочи в тях до последната най-дребна чертица и отсянка, да постигне тяхната тайна... Но щом почнал да навлиза и да се вдълбочава в тях с четката си, в душата му кипнало такова необяснимо

отвращение, такава необяснима тежест, че за известно време той трябвало да остави четката и след това да почне отново.

Най-сетне баща ми не можал да понася повече, чувствал, че тия очи пронизват душата му и причиняват необяснима тревога в нея. На втория и на третия ден това било още по-силно. Дострашало го. Той захвърлил четката и казал решително, че не може повече да го рисува. Трябвало да се види как се променил при тия думи странният лихвар. Той се хвърлил в нозете му и почнал да го моли да довърши портрета, като казал, че от това зависи съдбата му и съществуването му в света, че той вече е досегнал с четката си неговите живи черти, че ако ги предаде вярно, неговият живот ще се задържи със свръхестествена сила в портрета, че чрез това той няма да умре напълно, че нему е необходимо да живее на тоя свят. Баща ми почувствал ужас от тия думи: те му се сторили толкова странни и страшни, че той хвърлил четката и палитрата и хукнал през-лава навън.

Цял ден и цяла нощ го тревожила мисълта за това, а на заранта получил от лихваря портрета, донесен от една жена, единственото същество, което му прислужвало, и която веднага казала, че господарят ѝ не иска портрета, че не дава нищо за него и го връща назад. Същата вечер той научил, че лихварят умрял и че се готвели да го погребват по обряда на неговата религия. Всичко туй се сторило на баща ми необяснимо странно. А между това оттогава в характера му настъпила чувствителна промяна: той усещал неспокойно, тревожно състояние, причината на което сам не можел да разбере. И скоро извършил такава постъпка, която никой не можел да очаква от него: от известно време работите на един от учениците му почнали да привличат вниманието на малък кръг познавачи и любители. Баща ми винаги виждал, че той е талантлив и поради това имал особено разположение към него. И изведнъж почувствал завист към него. Общото внимание и приказките за него му станали непоносими. Най-сетне той научил с най-голям гняв, че на неговия ученик предложили да нарисува картина за една новопостроена богата черква. Той избухнал. „Не, няма да позволя на тоя бозайник да възтържествува! – казал той. – Рано, драги, си помислил да натикаш старите в калта! Още, слава Богу, имам сили. Ще видим кой кого по-скоро ще натика в калта.“ И откритият, честният в душата си човек направил интриги и хитрости, от които дотогава винаги се гнусял; успял най-сетне да издейства да се обяви конкурс за картината, та и други художници да могат да участват със свои работи. След това се заключил в стаята си и почнал да рисува с жар. Той сякаш искал да събере всичките си сили, да

съсредоточи цялото си същество. И наистина излязло едно от най-хубавите му произведения. Никой не се съмнявал, че той ще има първенство. Картините били представени и всички, сравнени с неговата, били като нощта пред деня. Но изведнъж един от присъстващите членове, ако се не лъжа, духовно лице, направил една забележка, която поразила всички. „В картината на художника наистина има много талант – казал той, – но в лицата няма святост, напротив, има нещо демонско в очите, сякаш ръката на художника е била движена от нечестиво чувство.“ Всички погледнали и не могли да не се убедят в истинността на тия думи. Баща ми се втурнал към картината, си, сякаш да провери сам тая обидна забележка и видял с ужас, че почти на всички фигури е придал очите на лихваря. Те гледали така демонски съкрушително, че сам той неволно изтръпнал. Картината била отхвърлена и той трябвало, за невъобразим свой яд, да чуе, че неговият ученик взема първенството. Невъзможно било да се опише яростта, с която се върнал въщи. Той едва не пребил майка ми, разгонил децата, строшил четката и статива, грабнал от стената портрета на лихваря, поискал нож и заповядал да запалят огън в камината, като се канел да го нареже на парчета и да го изгори. В тоя миг го заварил влезлият в стаята приятел, живописец като него, веселяк, винаги доволен от себе си, който нямал никакви прекалени желаниа и работел весело всичко, каквото му попаднело, и още по-весело сядал да обядва и да пирува.

– Какво правиш, какво се каниш да гориш? – казал той и се приближил до портрета. – Моля ти се, това е едно от най-хубавите ти произведения. Това е лихварят, който наскоро умря; да, това е една свършена работа, ти просто си нарисувал цялата му същина. Тия очи никога през живота си не са гледали така, както гледат в твоята картина.

– Сега ще видя как ще гледат в огъня – казал баща ми и понечил да го хвърли в огнището.

– Спри, за Бога! – казал приятелят, като го възпрял. – Ако толкова ти боде очите, дай го по-добре на мен.

Отначало баща ми упорствал, но сетне се съгласил и веселякът, извънредно доволен от придобивката си, замъкнал портрета със себе си.

След неговото излизане баща ми изведнъж се почувствал по-спокойно. Сякаш заедно с портрета паднала от душата му някаква тежест. Той сам се смаял от своето злобно чувство, от своята завист и от явната промяна на характера си. Като обмислил постъпката си, той се натъжил и си рекъл:

„Бог ме е наказал; моята картина бе опозорена заслужено. Тя беше

замислена, за да погуби своя брат. Демонско чувство на завист движеше четката ми, демонско чувство трябваше да се отрази и в нея.“ Той веднага отишъл да намери предишния си ученик, прегърнал го силно, поискал му прошка и колкото могъл, опитал се да заглади пред него вината си. Отново както по-рано потекла спокойно работата му; ала по лицето все по-често се изписвала замисленост. Той се молел по-често, по-често ставал мълчалив и не се произнасял тъй рязко за хората, дори грубите външни прояви на характера му някак се смекчили. Скоро едно обстоятелство още повече го потресло. Той отдавна не се бил виждал с другаря си, който го помолил да му даде портрета. Канел се вече да го навести, когато оня неочаквано сам отишъл при него. След като разменил няколко думи и въпроси, приятелят казал: „Е, драги, ти ненапразно искаше да изгориш портрета. Дявол да го вземе, у него има нещо странно... Аз не вярвам в магьосници, но ти си прав: в него е въплътена нечистата сила...“

– Как? – казал баща ми.

– Ами че откак го окачих в стаята си, почувствах такава мъка... сякаш исках да заколя някого. През целия си живот не знаех какво е безсъние, но и такива сънища... сам не разбирам сънища ли са, или нещо друго: сякаш таласъм ме души и проклетият старец постоянно ми се мярка. С една дума не мога да ти разправа какво е състоянието ми. Никога не ми се е случвало такава нещo. През всички тия дни скитах като побъркан: чувствах някакъв страх и неприятно очакване на нещо. Чувствам, че не мога да кажа никому ни една весела и искрена дума, сякаш до мен е седнал някакъв шпионин. И едва след като дадох портрета на племенника си, който ме молеше да му го дам, почувствах като че някакъв камък падна от плещите ми; изведнъж, както виждаш, се усетих весел. Да, драги, ти си нарисувал дявола.

През време на разказа му баща ми го слушал с неотклонимо внимание и най-сетне попитал:

– Сега портретът у твоя племенник ли е?

– Къде ти у племенника! Не можа да изгърпи – казал веселякът, – душата на лихваря май се настанила в него; той изскачал от рамката, разхождал се из стаята и умът просто не може да побере онова, което разправа племенникът ми. Бих го сметнал за побъркан, ако сам донякъде не бях изпитал това. Той го продал на някакъв събирач на картини, но и оня не можал да изгърпи и също така го прехвърлил някому.

Тоя разказ направил силно впечатление на баща ми. Той се замислил не на шега, заболял от ипохондрия и най-сетне напълно се уверил,

че неговата четка се е превърнала в дяволско оръдие, че една част от живота на лихваря наистина се е преселила в портрета и сега тревожи хората, като им внушава дяволски намерения, като кара художника да се отклонява от своя път, като събужда страшни мъки от завист и така нататък, и така нататък. Три нещастия, които се случили след това, три внезапни смърти – на жена му, на дъщеря му и на малолетния му син – били сметнати от него като наказания от небето и той решил непременно да се оттегли от суетния свят. Щом аз навърших девет години, той ме настани в художествената академия, прибра вземанията си от длъжниците и отиде в един уединен манастир, дето скоро след това се подстрига за монах. Там той учуди всички монаси със строгостта на своя живот и с неотклонното изпълнение на всички манастирски правила. Игуменът на манастира, като научил за дарбата му, поискал от него да нарисува най-главната икона в черква. Ала смиреният монах казал решително, че е недостоен да хване четката, че тя е осквернена, че преди това той трябва да очисти душата си чрез труд и големи жертви, за да може да се удостои после със започването на такава работа. Не искали да го принуждават. Доколкото било възможно, той сам увеличавал за себе си строгостта на манастирския живот. Най-сетне и тоя живот му се видял не както трябва и недостатъчно строг. С благословията на игумена се уединил в пустинна местност, за да бъде съвсем сам. Построил си килия от клони, хранел се само със сурови корени, пренасял камъни от едно място на друго, стоял изправен с вдигнати към небето ръце от изгрев до залез слънце, като четял непрекъснато молитви. С една дума търсел, както изглеждало, да достигне всички степени на търпението и на оная непостижима самоотверженост примери за която могат да се намерят само в житията на светците. Така в продължение на няколко години той измъчвал тялото си, като в същото време го подкрепял с животворната сила на молитвите. Най-сетне един ден отишъл в манастира и казал твърдо на игумена: „Сега съм готов. Ако Бог позволи, ще изпълня работата си.“ Сюжетът му бил рождеството на Исус. Цяла година го рисувал той, без да излиза от килията си, като едва се хранел със сурова храна и непрекъснато се молел. След изтичането на годината картината била готова. Това наистина било чудо на живописиста. Трябва да кажа, че нито братята монаси, нито игуменът имали големи познания по живопис, но всички били поразени от необикновената святост на лицата. Чувството на божествено смирение и кротост в лицето на пречистата майка, наведена над младенца, дълбокият разум в очите на божествения младенец, които сякаш виждали далеч напред, тържественото

мълчание на поразените от Божественото чудо царе, коленичили в нозете му, и най-сетне святата, неизразима тишина, която обгръщала цялата картина – всичко това изпъквало в такова съчетание на сила и на могъща красота, че впечатлението от нея било магическо. Всички монаси коленичили пред новата икона и трогнатият игумен казал: „Не, не е възможно за човека да сътвори само с помощта на човешкото изкуство такава картина: святата висша сила е движила твоята четка и небесната благословия е слязла над твоето дело.“

През това време аз завърших учението си в академията, получих златен медал и заедно с него радостната надежда за отпътуване в Италия – най-хубавата мечта на двайсетгодишния художник. Оставаше ми само да се сбогуваме с баща си, с когото се бях разделил още преди дванайсет години. Признавам, че дори лицето му отдавна бе изчезнало от паметта ми. Бях слушал доста вече за строгата святост на неговия живот и предварително си представях, че ще видя бездушната фигура на отшелник, чужд на всичко в света, затворен само в килията и в молитвите си, изтощен, изсъхнал от вечен пост и бдение. Ала колко бях учуден, когато пред мен се изправи един прекрасен, почти божествен старец! Нямах и следа от изтощение по лицето му; то сияеше със светлината на небесна радост. Бялата като сняг брада и тънките почти въздушни коси със също такъв сребрист цвят падаха живописно върху гърдите и гънките на неговото черно расо чак до връвта, с която бе препасана сиромашката му калугерска дреха; но най-много бях смаян, като чух от устата му такива думи и мисли за изкуството, които, трябва да призная, дълго ще помня и искрено бих искал всеки мой събрат да помни.

– Очаквах те, сине – каза той, когато приближих да ме благослови. – Предстои ти път, по който отсега нататък ще потече твоят живот. Пътят ти е чист, не се отклонявай от него. Ти имаш талант; талантът е най-драгоценният дар от Бога – не го погубвай. Изследвай, проучвай всичко, което видиш, подчини всичко на четката си, но съумявай да намериш във всичко вътрешния смисъл и най-вече се мъчи да постигаш дълбоката тайна на сътворяването. Блажен е избраникът, който притежава тая тайна. За него няма недостоен предмет в природата. Художникът-творец е толкова велик в нищожното, колкото и в голямото; в презрените неща за него няма нищо презряно, защото през тях прозира прекрасната душа на оня, който ги е създал, и презряното вече е получило висш израз, защото е минало през чистилицето на неговата душа. За човека в изкуството е включено загатване за Божествения, небесен рай и вече само поради това то е по-горе от всичко. И колкото тържественото спокойствие

е по-горе от всякакво житейско вълнение, толкова сътворяването е по-горе от разрушението; колкото ангелът само поради чистата невинност на своята светла душа е по-горе от всички безбройни сили и горди страсти на сатаната, толкова са по-горе от всичко в света високите творения на изкуството. Принеси всичко в жертва и го обикни с цялата си страст, ала не страст, изпълнена със земно възжеление, но тиха, небесна страст; без нея човек не може да се възвиси над земята и не може да създаде чудните звуци на успокоение. Защото високото творение на изкуството слиза в света за успокоение и примирение на всички. То не може да посее ропот в душата, а като звучаща молитва се стреми вечно към Бога. Но има минути, тъмни минути... – той млъкна и аз забелязах, че неговото светло лице изведнъж се помрачи, като че някакво мигновено облаче мина по него.

– Има едно произшествие в моя живот – каза той. – И досега не мога да разбера какъв беше оня странен образ, от който нарисувах картина. То беше сякаш някакво дяволско видение. Аз знам, светът отрича съществуването на дявола и затова няма да говоря за него. Ще кажи само, че аз го рисувах с отвращение и по онова време не чувствах никаква обич към работата си. Исках насила да се принудя и бездушно, като затъпча всичко в себе си, да бъда верен на природата. Това не беше създание на изкуството. И затова чувствата, които обземат всички, когато го погледнат, са тревожни чувства, бурни чувства не са чувствата на художника, защото художникът и сред тревогата излъчва покой. Разправяха ми, че тоя портрет се разхождал от ръце в ръце и сеел мъчителни впечатления, като пораждал в художника чувство на завист, мрачна омраза към братята му, злобна жажда да преследва и да угнетява. Нека всевишният те пази от тия страсти! Няма по-страшно нещо от тях. По-добре е ти да понесеш всичката горчивина на всевъзможни преследвания, отколкото да хвърлиш върху някого дори сянката на преследване. Спасявай чистотата на душата си. Който носи в себе си талант, трябва да бъде по-чист от всички в душата си. Много неща ще се простят на другите, но нему не ще се простят. Ако човек, излязъл от къщи в светли празнични дрехи, бъде опръскан само с едно кално петно от някоя кола, всички ще го наобиколят, ще го сочат с пръст и ще разправят, че е немарлив, но същите тия хора не съзират многобройните петна по другите минавачи, облечени в делничните си дрехи. Защото по делничните дрехи петната не се виждат – той ме благослови и прегърна.

Никога през живота си не бях се чувствал тъй възвисен душевно. Аз се притиснах до гърдите му повече с благоговейно, отколкото със

синовно чувство и го целунах по разпилените сребристи коси. В очите му блесна сълза.

– Изпълни, сине мой, една моя молба – каза ми той, преди да се разделим. – Може би ще ти се случи да видиш някъде портрета, за който ти разправях. Ти веднага ще го познаеш по необикновените очи и по неестествения им израз, унищожи го... на всяка цена...

– Сами ще разберете можех ли да не обещах под клетва, че ще изпълня тая молба. Цели петнайсет години не ми се случи да видя нещо, което поне отчасти да прилича на онова, което ми описа моят баща, и ето сега неочаквано на тая публична продажба...

И преди да довърши думите си, художникът извърна глава към стената, за да погледне още веднъж портрета. В същия миг цялото множество слушатели направи същото движение, като търсеше с очи необикновения портрет. Ала за голямо смайване портретът вече не беше на стената. Смътна глъчка и шум премина из множеството и веднага след това се чу ясно думата „откраднат“. Някой, възползван от вниманието на слушателите, увлечени от разказа, бе успял да го задигне. И дълго още всички присъстващи стояха в недоумение, без да разберат наистина ли бяха видели тия необикновени очи, или това беше просто видение, изникнало само за миг пред техните очи, уморени от дългото гледане на старинните картини.

КРАЙ

© Константин Константинов, превод от руски

Николай Гоголь
Портрет, 1842

Сканиране, разпознаване и редакция: NomaD, март 2009 г.

Издание:

Николай Василиевич Гогол. Повести
Руска. Първо издание
Издаелство „Народна култура“, София, 1973
Редактор: Стефка Цветкова
Художник: Иван Кьосев
Художник-редактор: Васил Йончев
Техн. редактор: Олга Стоянова
Коректори: Мария Ждракова, Величка Герова

Свалено от „Моята библиотека“ [<http://purl.org/NET/mylib/text/10938>]